

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	43
'Aho	Monite, 23 Novema 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2

Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA
'O TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 43/2020
FAKATAHA 'A E FALE ALEA
'O TONGA**

*'Aho: Monite 23 Novema, 2020
Taimi: 10.00 am*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	NGAAHI LAO FAKAANGAANGA: 4.1 Lao Fakaangaanga Fika 39/2020: Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga 2020 4.2 Lao Fakaangaanga Fika 40/2020: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ma'u Mafai Vahenga 2020 4.3 Lao Fakaangaanga Fika 41/2020: Lao Fakaangaanga ki he Hia 'o e Fakamamahi'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulōnika 2020
Fika 05	:	Lipooti Komiti Fika 4/2020 – Komiti Tu'uma'u ki he Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga fekau'aki mo e; (i) 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2018/2019 – Sune 2020 (ii) 'Atita'i 'o e Ola – Tokanga'i 'o e Fakatau Fakapule'anga – Sune 2020

Fika 06	:	Fakamatala Fakata'u: 6.1 Potungaue Toutai 2019/2020 6.2 Potungaue Tāmate Afi & Me'a Fakafokifā 'a Tonga ki he Ta'u 2018/2019 6.3 'Omipatimeni 2019/2020
Fika 07	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 08	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Ongongo mei he Pule’anga	9
Kei hao Tonga mei he mahaki kolonavailasi	9
Kole ke ‘oua fakafepaki’i lotu & ‘aukai fakafonua e Pule’anga.....	10
Tu’unga a’u ki ai ngāue Pule’anga hono fakafoki mai hotau kakai mei muli	10
Tau mai vaka mei Pilisipeini ke fakafoki mai hotau kakai he ‘aho 24 Novema.....	11
Huufi ngaahi fale lālanga & fale koka’anga kakai fefine.....	11
Lava tō pou uafu Nomuka.....	11
Ngāue lolotonga fakahoko ke ngaahi Hala Holopeka	11
Huufi ‘Ofisi Veve ‘i Ha’apai.....	11
Faka’ilonga’i kamata ngāue’aki fuofua mīsini faka’ata fakaonopooni he falemahaki Ha’apai	12
Polokalama faiva faka-Tonga mo e fe’auhi lau maau mo hiva faka-Tonga Potungāue Takimamata	12
Polokalama lotu & ‘aukai fakafonua ‘i Ha’apai.....	12
Kole ke ngaahi konga hala ‘oku ne fakafetaulaki’i e Tokelau & Saute ‘o Pangai ‘aki e poloka sima	13
Tali Palēmia tukuange nau fakakaukau’i fokotu’u fai mei Ha’apai 12.....	14
Kole Pule’anga ke toki fai ha talanoa mo e ‘enisia ki he fokotu’u fai mei Ha’apai 12	15
Kole Palēmia tuku ke fai ha talanoa ki he ‘enisia ngaahi Hala Holopeka	15
Fehu’ia pe na’e fua he Pule’anga TA folau ngaahi hoa kau Minisita Kapineti he folau ki Ha’apai	16
Tokanga ki he mama kitu’a ngaahi fakamatala fakapule’anga	17
Fiema’u ha tohi fehu’i fekau’aki mo ha vahe TA ngaahi hoa ki Ha’apai.....	18
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 39/2020	18
Lao Fakaangaanga fika 39/2020	19
Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 39/2020 ki he Kōmiti Lao	20
Lao Fakaangaanga fika 40/2020	20
Lao Fakaangaanga fika 40/2020	20

Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 40/2020 ki he Komiti Pa’anga	21
Lao Fakaangaanga fika 41/2020	21
Fakama’ala’ala he Lao fika 41/2020.....	21
Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 41/2020 ki he Komiti Lao	22
Lipooti fika 4/2020 Kōmiti Pa’anga.....	22
Aofangatuku e Lipooti fika 4/2020 Komiti Pa’anga.....	25
Fakama’ala’ala mei he Potungāue Pa’anga.....	25
Fokotu’u ke tali ongo lipooti ‘atita.....	26
Tali lelei Falepa’anga ngaahi fiema’u ke fakalelei’i lēkooti ngāue fakapa’anga ngaahi potungāue	26
Tokanga ngali ‘oku fu’u lahi ngaahi fokotu’u fai mei he ‘atita ‘i he ta’u.....	27
Fakatokanga’i Fale Pa’a nga ngāue ke fakalelei’i e founa ngāue	27
Pāloti’i ‘o tali Lipooti fika 4/2020 Kōmiti Pa’anga mo e ongo Lipooti ‘Atita	28
Tohi fakahū mai ‘aki Lipooti Fakata’u Potungāue Tamate Afi 2018/19	28
Fakama’ala’ala he Lipooti fakata’u Tāmāte Afi	29
Kole ha Tāmāte Afi ke tu’u ‘i Fua’amotu	31
Kole ke fakakaukaua he palani ngāue Potungāue ha Tamate Afi he vahe Hihifo mo Hahake ‘o Vava’u.....	31
Natula kehekehe pe fiema’u fakatāmāte afi e ngaahi ‘otu motu tautefito ki Ha’apai	32
Tonu ke tokanga potungāue ke ‘i ai ha vai he ngaahi loli tāmāte afi.....	33
Poupou ki he ngāue Va’a Tāmāte Afi pea ke tali Lipooti Fakata’u 2018/19.....	34
Pāloti’i ‘o tali Fakamatala Fakata’u Potungāue Tāmāte Afi & Me’a Fakafokifā	34
Lipooti Fakata’u 2019/2020 ‘Ofisi ‘Omipatimeni	35
Fakama’ala’ala he Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Omipatimeni.....	35
Tokanga ki he hoko atu ngāue ki he ngaahi fokotu’u he Lipooti.....	36
Fokotu’u tukuhifo Lipooti ‘Ofisi ‘Omipatimeni ke talanoa’i he Kōmiti Kakato.....	38
Fokotu’u ko e angamaheni ka fokotu’u ha taha ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pea tukuhifo	38
Tokanga ‘ikai uesia ngaahi maumau ne hoko ki he hala kimu’a pea fakapaasi e Lao Hala	39
Kole tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke fai ha fakama’ala’ala fekau’aki mo e ngaahi fokotu’u he Lipooti ‘Ofisi ‘Omipatimeni.....	41
Kole tuku ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ke fai ha ngāue ki he lāunga kakai fekau’aki mo e hala	41
Angamaheni ‘i muli totongi ngaahi kautaha nau maumau’i e hala ‘a e totongi makehe	42

Kau kongahala fai hono lāunga’i he polokalama fakalelei hala e Pule’anga.....	42
Puipuitu’a ki he lāunga na’e fai mei ‘Eua ki he maumau’i hala pule’anga he kautaha <i>Aotearoa Tonga Forest</i>	43
Fai ngāue Pule’anga ke fakalelei’i konga hala lāunga’i mei ‘Eua	44
Tokanga ki he ‘ikai ma’u monū’ia kau ‘ofisakolo ke nau poaki mālōlō pē <i>leave/allowance</i>	45
Poupou ke fakamahino ‘isiu mahu’inga fekau’aki mo e ‘ofisakolo.....	46
Ta’efakalao ke fili he ‘ofisakolo hano le’ole’o taimi ‘oku folau ai	46
‘Ikai ha vahe makehe pule fakavahe taimi ‘oku le’ole’o ai he folau ‘ofisakolo	47
Fehu’ia tefito’i vāhenga kau pule fakavahe mo ‘ofisakolo	47
Toki fakakakato mai tali ki he tefito’i vāhenga kau pule fakavahe mo ‘ofisakolo	47
Ke fakakaukaua Pule’anga ha ki’i monū’ia le’ole’o ma’a e pule fakavahe taimi folau ai ‘ofisakolo.....	48
Fehu’ia ha monū’ia ma’u he ngaahi lakanga mei he 60 ‘i he Potungāue Ngoue he taimi nau penisoni	48
Faka’osi’osi ngāue Pule’anga ke ‘ai vahe kau ngāue mei he kuohili Potungāue Ako & Potungāue Ngoue	49
Kole tukuange ki he Pule’anga nau ngāue ke fakalahi kau ‘ofisakolo e ngaahi kolo	50
Tokanga ki he kau ta’u 70 ni’ihi ‘ikai monū’ia he tokoni kau toulekeleka koe’uhi ko e ngaahi monū kehe.....	50
‘Osi fakakakato Pule’anga ngāue ki ha monū kakai ta’u 70 kae toe ma’u monū’ia kehe ...	51
Fokotu’u taau pea tonu ke tali Fale Alea ke faka’inasi kakai kotoa ta’u 70 he tokoni kau toulekeleka	52
Pāloti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni 2019/2020	53
Lipooti e ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato	54
Pāloti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni 2019/2020	54
Toloi fanongonongo Fale Alea.....	54
Kelesi.....	54

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Monite 23 Novema, 2020

Taimi: 1010-1015 pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 9 tataki mai e lotu ki he pongipongi ni.

Penisimani Fifita: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki.

Lotu

(Na'e fakahoko 'a e lotu ki he pongipongi ni 'e he Fakafofonga Tongatapu 9, pea ko e lotu fakalaumālie 'aupito 'a ia na'e kamata'aki 'a e himi 608, pea mo e Folofola mei he Tohitapu, pea hoko atu leva ki he lotu, pea ko e lava ia 'a e lotu ki he pongipongi ni)

<005>

Taimi: 1015-1020

(Hoko atu e lotu)

<007>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea : Mālō. Kole atu ki he kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipa e Falé.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'atā ke fakahoko hono ui e Falé ki he 'ahó ni, 'aho Monite 23 Novema, 2020.

(Hoko atu taliui)

<008>

Taimi: 1025-1030

(hoko atu e taliui)

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afi, 'Eiki Minisitā Mo'ui. 'Eiki Sea ngata'anga ē taliuí ...

Poaki

ko e poaki kei hoko atu e poaki 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia. Poaki mai e 'Eiki Minisitā Fonua. Poaki toki me'a tōmui mai 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá. Poaki me'a tōmui mai pē pea mo e 'Eiki Minisitā Ngoue. Kei hoko atu e poaki 'a 'Eiki Nōpele Vaha'i mo 'Eiki Nōpele Fusitu'á. Kau 'i he poaki tōmui pea mo Veivosā Taka. Ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau úi 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau Lotolotongá. Tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he Tama Pilinisi Kalauni Tupouto'a 'Ulukalala kae 'uma'ā e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. Hangē pē ko e ngāue kuo mou 'osi mea'i Hou'eiki na'e toloi fanongonongo mai e Falé koe'uhí kae tuku mai ha faingamālie ki he Pule'angá mo e 'Ofisi 'a e 'Atita 'a e 'Ateni Senialé ke fakakakato mai e ngaahi Lao Fakaangaanga faka'amu e Pule'anga ke fakakakato kimu'a he faka'osi e ta'u ni. 'I he'ene pehē na'e 'osi tufa atu e ngaahi Lao Fakaangaanga 'e tolu 'a ia 'oku hā he 'Asenita Fika 4 fakataha pea mo e Lipooti mei he Komiti Tu'uma'u ki he Me'a Fakapa'angá mo e Ngaahi Fakamatala Fakata'u kuo ma'u mai ki he Fale ni. 'Oku ou tui 'oku 'i ai mo e Lao Fakaangaanga 'e ua 'oku kei fakakakato mai 'e toki tufa atu ke mou me'a ki ai. Ka kimu'a pea tau hoko atu ki he Fika 1 'etau 'Asenita ngaahi Lao Fakaangaangá fie tuku heni ha faingamālie ki he 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai me'a mai ki he Hou'eiki he pongipongi ni. 'Eiki Palēmia ...

Ongoongo mei he Pule'anga

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pehē ki he toenga 'o e Hou'eiki hotau Fale ni fakamālō atu Sea 'i he, ho laumālie lelei 'oatu 'a e ki'i lipooti nounou ki he Feitu'una pea mo e Fale 'Eiki ni.

Kei hao Tonga mei he mahaki kolonavailasi

Ko e 'uluaki pē Sea ko e tu'unga kuo tau a'u mai ki ai 'i he ngāue ko eni felāve'i pea mo e KOVITI-19 pea hangē pē ko e me'a kuo mou 'osi mea'i pea lave'i he motu'a ni 'alu pē taimi mo 'ene toe ofi mai 'a e KOVITI-19 ki Tonga ni. Kuo 'osi ma'u 'a, 'a e KOVITI-19 'a Fisi, Vanuatu, Solomone kae pehē ki Ha'amoā 'Amelika pea ko eni kuo toe ma'u pea mo Samoa, *Apia*. 'A ia ko e ongo motu ia 'oku ofi taha mai ki Tonga ni pea ko e taha ia 'a e, ha pole lahi ki he motu'a ni pea pehē ki he Kapineti pea mo e kotoa 'a e kau *CEO* 'a e Pule'anga mo e ngaahi ngāue fakapule'anga kotoa pē, ngaahi kautaha taautaha ...

<009>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Palēmia: ...ko ia 'oku nau ngāue vāofi mo e Pule'anga, ki he malu'i ko ia 'o e

KOVITI-19, ‘i he taimi ni. ‘I he tu’unga ko ia kuo pau pē ke tau toe ki’i tō ‘etau ngāue ke tau mateuteu pea tau ngāue fakataha, tau tu’u fakataha, fe’ofofani mo tau fetokoni’aki mei he’etau lotu, pea mo e fakataha mo e kole ki he kau taki lotú ‘o e ngaahi siasi kotoa fakakalisitiane kotoa pē ‘i Tonga ni, pau pē ke tau liliu mo e ngaahi founa motu’a pea tau hoko atu ki ha founa ngāue ‘e fou ai, koe’uhí ke toe lelei ange ‘etau malu’i hotau kau’āfonua ke toe malu ange. ‘E fu’u fiema’u pē ke tau tu’u fakataha mo e kau tau ‘Ene ‘Afio, kau polisi, ‘a e Fakamaau’anga, ke tau’i ke ‘oua na’a faifaiangé kuo tau to’o ma’ama’a ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ki he mo’ui ‘a e kakai ‘o e fonua, tautefito ki he KOVITI-19.

‘Oku ou kole pē heni ki he kakai ‘o e fonua mou fakamolemole ‘o talangofua ki he ngaahi tu’utu’uni ‘oku ‘oatu ke ne malu’i ‘a e kakai mo e fonua. ‘I ai ‘eku hoha’a foki ki he ngaahi mītia ni’ihi tapu pē mo kimoutolu mo e kakai tokolahi ‘i he *Facebook*, nau va’inga’aki mo fakakata’aki ‘a e ngāue fakamātoato ‘a e Pule’anga ke malu’i hono kakai pea mo e fonua. Pea ‘oku kau heni ‘a e me’a ‘oku tau’i’aki ‘e Tonga ‘a e KOVITI-19 ko e lotu mo e ‘aukai fakafonua, ‘oku lolotonga fakahoko he māhina kotoa pē. Pea ‘oku lahi ‘a e va’inga’aki ‘e he tokolahi ‘i he *Facebook* mo e *social media*, ke fakama’ama’a’a’i ‘a e lotu ‘a ia ‘oku tau mo’ui ai, pea ‘oku tala ‘e he ni’ihi ko e lotu loi, pea tala ‘e he ni’ihi ko e pau’u lotu, sai pē ia ‘oku ‘ikai ha taha ia ‘e sia’a ha’ane lotu, ka kuo pau pē ke fai. Pea mo e hā fua e ngaahi lea fakalotosi’i mo e ngaahi lea ‘oku ‘ikai ke lelei, ‘oku fai ‘e he kakai ‘o e fonua, pea fakatupunga ke lahi ange ai e talangata’a ‘a e kakai ki he ngaahi tu’utu’uni ‘oku ‘oatu mei he Pule’anga.

Kole ke ‘oua fakafepaki’i lotu & ‘aukai fakafonua e Pule’anga

‘Oku ou kole pē ke mou kātaki ‘o ‘oua mu’a te mou fai pehē he ‘oku kovi ia ki he’etau mo’ui mateuteu ‘a e kakai he faingata’a fakamāmani lahi ko ‘eni. Pea ‘e uesia ai e tu’unga malu e fonua, ‘oku tau feinga ki he malu’i ke ‘oua ‘e hū mai e KOVITI-19 ki Tonga ni. Mou kātaki ‘o ‘oua te mou fakafepaki’i ‘a e lotu mo e ‘aukai fakafonua ‘a e Pule’anga, mo e ngaahi siasi ‘i Tonga ni, he ‘oku tui ‘a e motu’a ni ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto ia. Neongo ‘oku ‘oatu pē Konisitūtone ke takitaha fa’itelihā pē mo tau’atāina ki he’ene lotu, pē ‘e tui ki he ‘Otua mo’ui, mo lotu ki ai pē ta’elotu pē ia pē lotu pē kau me’a kehe, ka ko e lotu mo e ‘aukai fakafonua he māhina kotoa pē kuo ‘osi tali ia ‘e he Kāpinetí ‘o e ‘aho ni ke hoko ko e konga mahu’inga ia ‘e taha ke tau’i e KOVITI-19. Ko e konga ia hotau malu’i mei langí he ko e fonua ni na’e tuku ki langi ‘e he ‘Uluaki IV. Pea ‘oku mau tui ko e taha ia he ‘uhinga ‘oku tau kei hao mai ai ‘o a’u mai ki he ‘aho ni mei he KOVITI-19. Kole atu pē kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku ta’etui ki ai, ke ‘oua mu’a ‘e toe fakamafola ho’o ta’etui ke fihia ai mo ha kakai kehe.

Tu’unga a’u ki ai ngāue Pule’anga hono fakafoki mai hotau kakai mei muli

Ko e tu’unga ‘eni ‘o e ngāue kuo ‘osi fai ‘e he Pule’angá ki hono fakafoki mai hotau kakai mei muli. Kuo a’u ‘eni ki he toko valungeau tupu kuo ‘osi fakafoki mai ki Tonga ni. Ko e toko 178 na’e ‘omai mei Nu’usila he uike kuo ‘osí kuo ‘i ai ‘a e konga ‘oku tauhi ‘i Makeke, pea ko e tokolahí taha ‘oku tauhi ia ‘i Tano’a, pea kuo ‘osi hono sivi KOVITI-19, ‘oku nau kei hao kotoa pē. ‘A ia ‘oku kei hao pē ‘a Tonga ni he KOVITI-19, te’eki ke hū mai.

<005>

Taimi: 1035-1040

Tau mai vaka mei Pilisipeini ke fakafoki mai hotau kakai he ‘aho 24 Novema

‘Eiki Palēmia: ...Ko e vakapuna mei *Brisbane* ‘e tau mai he ‘apongipongi ‘aho 24 ‘o Novema pea ‘oku ‘omai ai ‘a e toko teau uofulu tupu ki Tonga ni. ‘Oku fakaanga ke fakafolau mai ‘etau fānau ako mei Vanuatu mo Fisi mo Samoa ‘i he vaka ‘e taha, pea mo e vaka ‘e taha mei *Auckland* he uike 2 ‘o Tisema. Ko e tu’unga ko ia ‘o e kau tukuvakā ‘i *India* fānau ako ‘i Siaina mo e kau tukuvakā ‘i ‘Iulope mo e ngaahi feitu’u kehe kuo ‘osi ‘ave ‘a e kole ki Nu’usila ke nau omi ‘o *quarantine* ai ‘aho ‘e 14 pea toki omi. ‘Oku faka’amu pē ke vave ko e vave taha ‘oku lava pē ia kae tuku pē ia makatu’unga pē ia mei he tali ‘a Nu’usila. ‘Oku ‘ikai foki ke pule ‘a e motu’a ni pē ko e Kapineti he neongo ‘etau fu’u fiema’u ke nau foki kotoa mai pē ki Tonga ni ‘etau kāinga ‘oku tukuvakā ‘i tu’apule’anga. Pea ko hotau loto kotoa pē ia ke nau foki mai pea ko e kotoa ko ē ‘o kitautolu ‘i Fale ni ‘oku ‘i ai pē hotau ngaahi fāmili ‘oku nau fu’u fiema’u ke nau fai mo foki mai. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e...’ikai ke puli ‘a e me’a ko ia ka ko e aofangatuku ‘a e Kapineti mo e ‘Eiki Minisitā Mo’ui *CEO* ‘o e Mo’ui pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC* mo ‘ene *CEO* pehē kotoa e ngaahi komiti ngāue ‘oku nau ngāue houa ‘e 24 he ‘aho mo e po’uli ke fakakaukau e ngaahi me’a lelei taha fakapotopoto taha ‘i he fonua pea mo hono kakai ke fakatefito pē ‘i he ngaahi vā fakapule’anga pea mo e fakatapatapai ‘e fakahoko he ngaahi fonua ‘o māmāni pea mo Tonga ni foki.

Huufi ngaahi fale lālānga & fale koka’anga kakai fefine

Sea na’e toe lava foki pea mo e huufi e ‘uluaki fale lālānga, fale koka’anga Senitā Ngāue Kakai Fefine ke tokoni’i mo fakaivia e kakai fefine ‘i Ha’alalo he Falaite kuo ‘osi ‘aho 20 ‘o Novema 2020, pea ‘e hokohoko atu he māhina ni mo e māhina katu’u ‘a e huufi ‘a e ngaahi fale lālānga mo e koka’anga ‘o e si’i ngaahi fa’ē pea ‘oku ui pē ‘a e ngaahi fale ko eni ko e fale Alaisia Alaikolonga ‘a e kolo takitaha mo e senitā ngāue ma’a fefine. Ko e fakakaukau foki ‘o e *multipurpose hall* he lea fakapilitānia pea ko e anga ia ‘emau fakakaukau ki he Alaisia Alaikolonga ke fakahingoa’aki. Pea ‘oku taumu’a foki ‘a e polokalama ni ‘i he vāhenga fili kotoa pē 17 ‘i Tonga ni ke kakato ia he ta’u ‘e 5 ko eni ka hoko mai.

Lava tō pou uafu Nomuka

Na’e toe lava pē foki ‘a e tō pou e uafu ko ia ‘o Nomuka he uike atu ia, he na’e kamata’aki ia ‘a e folau ko ia ki Ha’apai, pea ko e *project* ia ‘oku fengāue’aki fakataha ai ‘a e Pule’anga mo e Poate Taulanga pea mo e kakai ‘o Nomuka pea ‘e hoko atu e ngāue ko eni he ta’u fo’ou.

Ngāue lolotonga fakahoko ke ngaahi Hala Holopeka

‘I he taimi tatau ko e hoha’a na’e fa’a toutou ‘ohake he Fale ni felāve’i mo e fo’i hala ko eni ‘i Holopeka ‘i Ha’apai, loto pē Sea ke u lipooti atu ‘a e ngāue ko eni lolotonga fakahoko he taimi ni, pea ‘oku ‘amanaki ‘e lava kakato ia he ngaahi māhina ‘i loto māhina 5 he taimi ni pea ‘osi he na’a ku ‘osi lava atu pē ki ai pea ko e tangata ‘enisinia sivile mataotao pē ‘i Tonga ni ko *Seventeen* Toumo’ua ‘oku ne tataki e ngāue ko eni.

Huufi ‘Ofisi Veve ‘i Ha’apai

Na’e lava foki mo e huufi e ‘Ofisi Veve ‘i Ha’apai pea na’e huufi mo e ‘Ofisi ‘o e Toutai mo

e Ngaahi Vaka Toutai 'e 5 na'e foaki he Kovana. Pehē ki he huufi e 'Ofisi ko eni 'o e MEIDECC ki he Senitā ki hono Fakamālohia ke ne Matu'uekina e Ngaahi Fakatamaki Fakanatula he 'Otu Ha'apai. He 'oku mahino pē foki Sea 'oku fika 2 'a Tonga ni ki he lavea ngofua ko ia ki he fakatamaki fakaenatula pea kuo pau pē ke hoko mai ia 'ikai toe ta'ofi...

<007>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Palēmia : ... taha, ka ko e me'a te tau ala lavá ke fakafepaki'i 'aki 'etau mateuteu ki ai. Ko e 'uhinga ia 'a e senitā ko eni kuo langa 'i he 'Otu Ha'apai. Koe'uhi ke fakasi'isi'i e maumau 'e hoko ki he mo'ui 'a e kakaí mo 'enau koloá.

Faka'ilonga'i kamata ngāue'aki fuofua mīsini faka'ata fakaonopooni he falemahaki Ha'apai

Na'e toe lava foki mo e *launch* 'a e 'uluaki mīsini faka'ata fakaonopooni 'i Falemahaki Pilinisesi Fusipalá 'i Pangai Ha'apai. Ko e fuofua mīsini eni kuo fokotu'u 'i Tonga ni, 'a ia kuo fokotu'u ia 'i Ha'apai. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha mīsini pehē 'i Tonga ni ka ko e mīsini pē ko iá he taimí ni. 'A ia 'oku 'ikai ke toe ngāue'aki e filimí 'oku tau fa'a ngāue'aki ko ia he taimi ko ē 'o 'ai 'o tuku hake ki he la'á ka tau toki sio 'a e kau toketā 'o lava, kae toki ke lau. Ko e mīsini ko ení 'oku lava pē ia 'o sio lelei pē 'a e poto mo e vale, fulifulihi pē 'a e 'atá ia hono ngaahi *dimension* kehekehe 'i he fo'i monitoá. Ka 'oku fakamatala pehē he na'e 'omai ki he motu'á ni ke u ki'i kamosi e mīsini kae faitaa'i faka'ata'i 'a e tokotaha mahaki. Pea na'e me'a ai pē mo e tokolahi 'o e kau Minisitā, 'o mau sio pē he monitoá. 'A ia ko e lomi'i pē 'oku 'asi mai e me'á pea te toki ue'i holo ai pē 'a e anga ko ia 'o e 'atá, maama 'aupito faka'ofu'ofa 'aupito fakaonopooni 'aupito 'a e me'a ko iá. Pea 'oku ma'u pē 'atá hili pe hono kamosí, pea sio ai pē 'o fulifulihi ai pē 'a e *monitor* pea *send* ki ha feitu'u pē 'i māmani. 'Oku 'amanaki ke toe fokotu'u mo e mīsini faka'ata pehē 'a Vava'u 'i Tisema.

Polokalama faiva faka-Tonga mo e fe'auhi lau maau mo hiva faka-Tonga Potungāue Takimamata

Na'e toe lava foki mo e katoanga faiva faka-Tonga 'a e ngaahi lautohi Pule'angá pea mo e fe'auhi laumaau mo e ngaahi hiva faka-Tonga 'a e Potungāue Takimamata 'o hoko pē ke fakafiefia'i ai pē mo e kau folaú lolotonga 'enau 'i he 'Otu Ha'apai. Pea toe lava mo e ngaahi fakataha 'a e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki felāve'i pea mo e uta atu e fua 'o e fonuá ki tu'apule'anga. Na'e toe lava ai pē mo e 'ahi ngoue mo e 'ahi toutu'u 'i he Vāhenga Lifuka mo e Vāhenga Foá pea 'oku mahino 'oku mahu 'aupito 'a e 'Otu Ha'apai fakafo'ime'atokoni.

Polokalama lotu & 'aukai fakafonua 'i Ha'apai

Sea mo Hou'eiki, 'oku ou fie lipooti atu pē ki he Feitu'una ne lava lelei mo e lotu mo e 'aukai fakafonua ne fakahoko he 'Otu Ha'apai, pea na'e hoko atu mo e pō lotu mo e pō hiva fakafonua 'a e ngaahi siasí 'i he Falelotu Siaosi Tupou I 'o Pangai, 'a ia na'e hā fakamisiteli ai 'a e kolosi 'o Sīsū Kalaisi ko hotau Fakamo'ui. Pea na'e hoko, ko e me'a fakafiefia fakalotomāfana fakalaumālie kia kimautolu mo e kau folaú pea pehē foki ki he kotoa 'o e kāinga 'o e 'Otu Ha'apai. 'Oku fai 'a e fakamālō Sea ki he Tokoni Sea Fale Aleá pea mo e ongo Fakafofonga Ha'apai 12 mo 13, 'i he pou pou mai ki he ngāue na'e fai 'i Ha'apai. Pea pehē ki he Hou'eiki Nōpelé pea pehē ki he Hou'eiki Minisitā pea mo e kau *CEO* 'a e Pule'angá

mo e ngaahi hoa 'o e Hou'eiki Minisitā na'e lava ki Ha'apai mo e toenga 'o e kau muimui folau...pehē foki 'a e fakamālō ki he tangata'eiki Kōvana Ha'apai, hou'eiki 'o Ha'apai mo e kau takilotu, kau tauhi fonua mo e kakai kotoa pe 'o e 'otu Ha'apai hono talitali loto lelei mo loto māfana kimautolu 'i he Fo'i 'One'one. Na'e laka ange ho'omou talitali kimautolu 'i he me'a ne mau 'amanaki ki ai. Pea ko ia 'oku hounga 'aupito ki he Kapineti mo e Pule'anga mo e toenga e kau folau 'a e talitali māfana na'a mou fai. Faka'osi 'Eiki Sea mo Hou'eiki hangē pe ko ia 'oku mou mea'i ko e uike kaha'u leva 'e hoko atu ai e folau ki he vahefonua Vava'u pea 'e fakahoko ai e ngaahi me'a meimei tatau pe mo e me'a na'e fai 'i 'Eua mo Ha'apai pea ko e taha ia e faka'amu 'a e motu'a ni na'a lava e ngaahi ...

<008>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Palēmia: ... fo'i Lao Fakaangaanga 'oku fakahū atu ke paasi pē 'oku te'eki ai ke tau tutuku he ta'u ni kae lava ha faingamālie e ngaahi 'uhī kae lava pē 'a e faingamālie 'a 'emau folau atu 'a e 'amanaki ke fai 'i he uike kaha'u ki he Vahefonua Vava'u. 'I he taimi tatau foki 'e toki foki mai ai pē 'a e Lotu mo e 'Aukai Fakafonua ki he Vāhenga lalahi 'o Tongatapu ni Vāhenga Hahake, Vāhenga Hihifo, Vāhenga Lotolotó he māhina ko Siulai. Ko e ki'i lipooti nounou pē ia ke mea'i he Feitu'una mo e Hou'eiki 'o e Fale ni 'a e ngaahi me'a 'oku fai atu ki ai 'a e fakakaukau pea mo e me'a kuo 'osi fakahoko, 'oatu ai pē 'a e fakamālō lahi 'aupito 'a e motu'a ni pea mo e Kapineti 'i he fengāue'aki lelei kotoa pē kuo fakahoko mei he Feitu'una 'Eiki Sea pea mo e Pule'anga. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Mālō e laumālie e Feitu'una 'i he fua e fatongia mamafa mo mahu'inga hotau fonua. Tapu ki he 'Eiki Palēmia 'o e fonua pehē ki he Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea 'ikai ke u toe lave ki he ngaahi me'a kuo me'a ki ai e 'Eiki Palēmia māfana pē kāinga 'Eiki Sea ko e 'Otu Ha'apai foki 'Eiki Sea ko e taimi ko ē 'oku fai ai e langa fonuá 'oku nau foki pē kinautolu ki honau talá 'ikai ke nau toe lau 'e nautolu ha toe founa ko e langa fonua na'e tala 'e Taufu'ahau Tupou 1 pea ko e me'a ia 'oku māfana ai e kāinga 'Eiki Sea. Fakamālō atu ki he Pule'anga 'i he kātoa e ngaahi 'ū me'a ko ia kuo me'a ki ai e 'Eiki Palēmia 'Eiki Sea, fiefia e kāinga.

Kole ke ngaahi kongā hala 'oku ne fakafetaulaki'i e Tokelau & Saute 'o Pangai 'aki e poloka sima

Ko e ki'i me'a pē 'e taha 'Eiki Sea ko u fie 'oatu pē nounou pē fakamālō ki he Hala Holopeka 'Eiki Sea 'i he hoko 'a e 2:00 hengihengi 'i he mahalo ko e uike kuo 'osi pē ko e uike atú ne talaange ai ke u lele atu ko e kamata hono fakamo'ui e fu'u mīsini *excavator* 'Eiki Sea ke fai hono ngaahi e hala ko eni. Ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke fie to'o he motu'a ni ia ha fa'ahinga *credit* pē ko ha fa'ahinga langilangi na'e mahino pē ki he kakai ko e talu pē 'a e fakatangi 'a e motu'a ni mei he 2010 'o faai mai pea ki'i *pause* atu 'i he mālōlō atu 'i Ha'apai foki mai kei fai pē fakatangi. Ko e 'uhinga foki 'Eiki Sea ko e ki'i fo'i hala eni 'e taha 'oku loto taha 'a Ha'apai ko e *priority* ia ki homau ki'i fonua he 'oku ne hoko 'a e Tokelau mo e Saute ki he mala'e vakapuna pea mo e ngaahi feitu'u ko ia. 'Eiki Sea te u fakanounou pē. Ko e tu'u atu he taimi ni 'Eiki Sea ko 'eku kole 'oku pehe ni ko 'eku kole atu pē ki he Pule'anga ke ngaahi 'aki mu'a 'a e hala 'a e ki'i fo'i mape pē ko e *design* 'oku ... pē ko e *precast*

poloka sima na'e fakahū 'o tali 'aki 'a e konituleki ko eni 'Eiki Sea ko 'eku kole pē ia. Ne u kole pē ki he *contractor* 'Eiki Sea he 'aho 'e taha ko e motu'a fiefia 'a e motu'a ko eni lele atu 'oku malimali ma'u pē tamate'i e fu'u mīsinī ha'u 'o ma talanoa fiefia pea u sio pē ki he fakatoka 'ene fanga ki'i maka, foki 'eku manatu 'Eiki Sea ki he ki'i fōsoa ko ena hanga ki 'Ofisi Kōvana ne fai e ki'i fakatoka maka ka ko u sio fanongo ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmīa ko e founga 'oku fo'ou. 'Oku ou 'amanaki pē 'Eiki Sea ko e ki'i fo'i hala ko 'enī ki'i fo'i mita pē 'e 80 ke fakahoko ai 'a e *precast* poloka sima. Pea toki fai e tufa maka ia 'i mata'u mo hema 'alu atu hono ... Ko e ki'i fo'i kole pē eni 'Eiki Sea 'i he 'uhinga ko e ki'i fo'i *design* eni na'e tali 'e he Pule'anga ke fakahoko 'aki e konituleki ko eni 'Eiki Sea. Pea ko e ki'i fo'i *design* eni ko u faka'amu pē ke fanongo mai ki ai 'a e konitulekitā mo e Pule'anga. Ko e ki'i fo'i *design* eni *precast* poloka sima. Pea ko u tui pē he ne u ki'i fakahoha'a nau ki'i pau'u atu pē ki ai 'Eiki Sea nau talaange 'e matāpule ko e hā e ki'i tufa maka ko ena? Talamai 'e ia kiate au 'Eiki Sea, ko e ki'i 'ai fakataimi pē ke lava e fetaulaki pea tuku kimu'a ki hena, 'ilo'i e faha'i maka ko ē 'e tu'u ai 'etau *precast* sima. Ko e kole atu pē 'Eiki Palēmīa mo e Hou'eiki Pule'anga ke tau ngaahi e me'a ko eni ke faka'ofa'ofa pea ko u falala atu ko e ki'i *design* eni te tau 'a'ahi 'aki mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmīa.

Tali Palēmīa tukuange nau fakakaukau'i fokotu'u fai mei Ha'apai 12

'Eiki Palēmīa: Sea, tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki Mēmīpa 'o e Fale ni. 'E, fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 12 'o Ha'apai he toe fokotu'u mai 'a e fakakaukau fo'ou ko ...

<009>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmīa: Sea, 'oku ke mea'i pē na'e, he'eta feme'a'aki pongipongi ní na'e tatau ai pē fakakaukau ko ē, na'e 'i ai e fakakaukau foki ko e 'ai ko 'eni 'o *precast* ko ia 'a e ngaahi fu'u ... ia 'oku 'i ai toni 'e 3 pē toni 'e 4 toni 'e 5 'a e ngaahi fo'i sima. Pea ko ē na'e ko e toe ngāue 'e taha 'oku lava pē hono *cut* ko ia 'o e ngaahi konga maká pea mei he me'a, pea mei he fu'u maka pē *cut* mei, pea mei liku, tuku pē 'a e pulutousá ki he funga maká 'o laine'i, 'i ai pē 'ene me'a ngāue pehē, pea 'alu atu leva e *excavator* 'o ue'i homo hake ngaahi fu'u konga maka ia 'oku toni 'e 4 toni 'e 5 'o fetukutuku mai, kae kehe ko e kole atu e Sea tuku ai pē ke mau toe foki pē 'o toe ki'i sio ki ai 'i he mahalo ko e konga fakapa'anga pē foki na'e fai ai 'a e toe ki'i sio ke na'a 'oku lava pē 'o *cut* 'i mai pē e maka lalahi 'o ngāue'aki kae 'ikai ko e *precast* ko ia ngaahi sima, he 'e toe mamafa ia, he 'oku 'i ai e ukamea ia pea mo e sima, Kae kehe 'e toe fai ha sio pē ki ai ka ko ia pē Sea 'oku 'a e ki'i tali ki he fehu'i ko 'eni mo e fokotu'u 'oku 'omai mei Ha'apai 12, mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea tapu pē mo e Feitu'u na, 'oku ou faka'apa'apa 'aupito au ki he me'a fakasilini, 'oku 'i ai e mo'oni lahi 'a e 'Eiki Palēmīa, kapau 'oku nounou e silinī 'Eiki Sea, kapau 'oku *cut* mai e maka, ko 'eku kole, vaku pē he ko e natula e tahi ko 'ene 'alu ko é ki 'uta 'oku ki'i manifi ange e *base rock* ai kapau te mou me'a pē 'o *hit*, ko 'ene 'alu ko ē ki he fonua 'oku manifi ange ia.

Kole Pule'anga ke toki fai ha talanoa mo e 'enisinia ki he fokotu'u fai mei Ha'apai 12

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a Sea. Sea tapu pē ki he Feitu'una Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale, 'oku ou ongoongo'i pē Sea te tau 'enisinia 'i he pongipongi ni, ko 'eku kolé 'aku ia ha ki'i faingamalie e Fakafofonga ke toki 'alu ki he, na'e me'a'aki foki 'e he 'Eiki Palēmia 'anenai 'oku 'i ai 'a e 'enisinia 'oku, ko ia 'oku ne tokanga'i e ngāue, talaange leva ke na toki feme'a'aki, ko 'eni ko 'emau fokoutua atu ko eni Sea hala'atā ha'amau 'ilo 'amautolu ia ki he 'ū fakamatala faka'enisinia ko eni, ka ko e kole atu pē Sea mahalo na'a sai ange ke na toki fakaikiiki 'enaua 'ū founa ko ia.

Mo'ale Finau: Mālō pē Sea 'ikai ke u 'amanaki au 'e 'omai e me'a ko 'eni 'Eiki Sea. Ko e fakamatala ko 'eni 'oku 'oatu 'Eiki Sea 'oku 'ilo'i pē 'e he kātoa kitautolu, ko 'eku kolé 'oku *simple*, vaku pē pea toki fakatōoki ai e maka ke a'u ki he maka ke 'oua 'e toe vaku 'e he tahi. 'Oku 'ikai ko ha me'a fakapoto ia.

'Eiki Sea na'e tā mai e motu'a 'ofisakolo ko 'eni mei Holopeka 'o talamai kiate au, ka hilifaki e maka 'i 'olunga 'e vaku 'e he 'one'one, 'ikai ko ha 'enisinia ia, ka hilifaki e maka 'i 'olunga 'e vaku 'e he tahi, ko 'eni 'oku 'asi ia Sea. Pea ko ia ai Hou'eiki mou kātaki 'oku 'ikai ko ha me'a faka'enisinia 'eni tau fetokoni'aki, he me'a ko 'eni 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, kapau 'oku nounou e silini 'o fanongo mai 'a e kāinga Ha'apai vaku pea toki fakatō e maka ke a'u fiemalie mautolu, neongo na'e 'omai e *design* ko e *precast* ia, kae vaku 'oua 'e 'oatu 'o fakahekeheka 'i he funga 'one'one he'e vaku ia 'e he tahi. Ko e fokotu'u ia 'a e motu'a ni Sea.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki pē kae toe fakaa'u atu mu'a e ki'i fakatonutonu ko eni, ko e me'a 'eni ko ē 'e hoko 'e tala ia 'oku nounou e silini pea ngali kovi 'a e ki'i ngāue ko eni 'oku fakahoko. Pea 'oku 'ikai ke 'ilo 'etautolu ia taumaiā ko ha kau 'enisinia kitautolu, pea ko e fo'i founa ko ē 'oku ne me'a mai'aki ko e fo'i tika taha ia pē 'oku tika ange ki'i palani ko 'eni 'oku 'ai 'i he taimi ni. Ko e me'a ko ē 'oku ou kole a'i Sea he'e 'i ai e 'ū fakamahamahalō ia 'i he ngaahi talanoa ko ē ki he me'a 'oku 'ikai ke tau fu'u 'ilo lelei, 'ai hano ki'iaimi ke me'a ange ki he 'enisinia ke na toki feme'a'aki 'i he 'ū me'a fakatekinikale ko ia, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā kuo tali ho'o fakatonutonú, Ha'apai 12 ko e kolé ē kuo 'osi a'u ki he 'Eiki Palēmia pea ko 'ene talí ē te nau fakakaukau ki ai, 'oange pē 'etau falala ki he kau 'enisinia.

Mo'ale Finau: Sea, 'io 'oku ou 'osi au 'ikai ke u toe lave au ki ai 'Eiki Sea, fai pē 'enau ngāue 'Eiki Sea, koloa pē 'oku 'oatu hoku le'o pea mo e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e kāinga 'o Ha'apai, 'oku 'ikai ko ha toki *foreshore* 'eni kuo ngaahi 'i Ha'apai, kpau te ke me'a 'Eiki Sea ki he *causeway* ko 'eni 'āhangá, ko e matolu ko ē fo'i sima ko ia 'oku pē mai pē tahi 'o laku e maka ki 'olunga mo e 'one'one 'oku 'ikai ke ngaue ia, ko e kolé pē ia, pea kapau 'oku a'u ki ai 'a e silini 'osi mea'i pē 'e he Minisitā Pa'anga 'oku lahi pē silini.

Kole Palēmia tuku ke fai ha talanoa ki he 'enisinia ngaahi Hala Holopeka

'Eiki Palēmia: Sea 'oku ou poupu pē ki he'emau fa'ahi, kae tuku mu'a ki he 'enisinia ke fai ha talanoa ki ai. Ka ko 'eku ki'i fehu'i pē ki he Fakafofonga ko e ki'i fo'i *foreshore* ko

eni 'i Pangai na'e keli'i pē 'o tau ki he maka 'o me'a, ka ko 'eni na'e tō mai ko 'eni 'a e afā ...

<005>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Palēmia: 'o teke'i ki he tafa'aki, na'e a'u pē ki he maka e me'a...

Mo'ale Finau: ...Sai pē ka u tali Sea tau talanoa fōsoa ai leva. Ko e fo'i fōsoa ko ia 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e fōsoa motu'a 'oku tu'u ai mahalo ko e ta'u eni 'oku meimei 100 'ene tu'u ai ko e ki'i fōsoa ko ia na'a mau luelue he funga fōsoa he'eku manatu na'e 'i lalo e tahi ia meimei mita ia 'e 1 pea 'oku ke sio ki ai 'Eiki Sea ki he tupu ko ē 'a e rise ko ē 'a e sea level 'aho ni kuo fakalaka e tahi he funga fōsoa motu'a 'alu meimei mita 'e 1 ki 'olunga. Pea ko e ki'i fo'i fōsoa ko ē na'a ku lave ki ai 'anenai Sea na'e kamata ke tuva maka, maka hangē ko me'a ko ē na'a ku fakahoha'a ki ai. Pea u ta'ofi e ki'i tuva maka ko ia kae fekau e ki'i motu'a ko ē mei Nu'usila mo e ki'i motu'a pē mei Tonga ni ke nau o ange 'o ngaahi e ki'i fōsoa 'o keli 'i he tu'a fōsoa motu'a fakatō'aki ko e meimei mita 'e 1 ki lalo 'Eiki Sea. Ko e ngata'anga pē ia hono ngaahi e ki'i fōsoa ko eni, kei tu'u pē pea ko e ki'i fo'i afā eni 'e tolu 'oku maumau pea mo'oni pē ia ko e sēniti na'e ngaahi'aki 'Eiki Sea na'e 8 mano tupu pē.

Kaikehe ko e poini 'Eiki Sea te u foki pē ki he'eku kole. 'Eiki Palēmia ne u 'alu ki he *precast* sima kapau na'e 'asi e *design* 'uhinga na'e 'osi 'i ai hono silini na'e piti'aki he piti ko eni na'e *sole contractor* na'e tupunga ai hono tali, kapau na'e piti'aki 'a e *precast* sima ko e me'a ia te tau 'a'ahi'aki. Pea kapau na'e piti'aki e maka ko ē 'oku cut'aki ko 'eku kole vaku ki lalo pea toki lī e maka ka tau fononga ā he ki'i ta'u 'e 10. Kapau te mou fakahekeheka e maka 'i 'olunga he funga 'one'one pea tuku ai ā 'etau ngaahi fōsoa he 'oku fakaoli pē.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i ...na'a ku sio pē au na'e vaku. Ko e fo'i talamai ko eni 'oku fakahekeheka pē me'a 'i 'olunga. 'Oku ou kole atu pē ke toe a'u pē ki he me'a ki he...ko e me'a 'oku ou kole atu ai omai 'o ai heni he 'oku fanongo mai e kakai 'oku nau fai e ngāue homo fetalanoa'aki pē 'a'au ia mo e motu'a 'e taha 'oku 'ikai ko ha 'enisinia. Ko e 'emau tanu ko eni 'a e hala hola ko eni 'i Manuka ko eni kolosi 'a e me'a. Ko e me'a tatau pē na'e 'omai ki he motu'a ni pehē mai, 'imeili mai e tokotaha tokanga'i atu e kau ngāue na'a 'oku 'ikai ke ...'oku ha'u e talanoa 'oku 'ikai ke 'ai ha fo'i maka ia folahi ia 'i lalo. Ko e fa'ahinga ...lolotonga ko ia 'oku fai pē tokanga ki he ngāue. Ko e fa'ahinga talanoa fakalotosi'i mo e fakatupu fo'i, fakatupu fakahela ki he ngāue. Kuo 'osi mahino pē ko e fai e ngāue ko ia ko e fai pē tuku e ngaahi fu'u maka 'i lalo ke fakafefeka'aki e ngāue, kae kei fai pē 'a e fanga ki'i talatalanoa holo ia ko eni. 'A ia ko 'eku kole atu 'oua teke hoha'a ki ai o ki he 'enisinia 'o tala ki ai ko e me'a 'oku hili hē pea fai leva e ngāue ki ai kapau 'oku mo'oni ia mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fehu'ia pe na'e fua he Pule'anga TA folau ngaahi hoa kau Minisita Kapineti he folau ki Ha'apai

Mateni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni pea 'oku fakatapu atu ki he 'Eiki Tokoni Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo

e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e tu'u pē ke fakamālō ko hono 'uhinga ko e ngaahi lipooti kuo 'omai mei he 'Eiki Palēmia ki he Fale Alea tautefito pē eni 'Eiki Sea ki he tūkunga 'oku 'i ai 'a e fokoutua KOVITI-19 mo 'ene nga'unu takai holo he Pasifiki 'oku kamata ke ne ha'i takai holo hotau 'otu motu ni pea 'oku mo'oni pē ko 'ene ofi mai 'e mafulifuli e anga 'a 'etau fakafeangai ki ai ke fakapapau'i 'oku tau malu mo 'etau tu'u fakataha foki tautefito Sea ki he tu'unga fakapa'anga 'oku tau 'i ai, totonu ke fakapotopoto'i e me'a kotoa ka tau teuteu pē mo 'etau talifaki he 'oku 'ikai ke mahino 'a e anga e lele ki he kaha'u pea 'oku ou kole pē Sea ko ē fehu'i ko eni ke tokoni mai mu'a 'a e Pule'anga ai ko hono 'uhinga kae lava ke fakapapau'i e ma'unga fakamatala 'oku mau ma'u. 'Oku lipooti mai na'e me'a atu e Hou'eiki Kapineti mo honau ngaahi hoa pea 'oku mau ma'u 'a e lipooti na'e pehē na'e kau e nihi'i e ngaahi hoa e kau Minisitā 'i he vahe *TA*. Pea ko 'eku kole Sea ke fakama'ala'ala ange mu'a ia heni pea mo e tu'unga fakalao 'o e ngāue ko ia. Ko e ki'i fehu'i nounou pē ia Sea he na'e kau mo ia 'i he lipooti mai mālō Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea ka u tali atu pē au ia Sea koe'uhí he na'e kau mo hoku hoa he folau, 'ikai na'e totongi pē he motu'a ni...

<007>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... motu'á ni 'a e folau hoku hoá pea na'e 'ikai ke mau *TA* mālō 'aupito.

Mateni Tapueluelu : Sea ko 'eku kole pē, tuku mai ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ne tali mai. Ko 'eku kolé Sea ko ia ia 'oku ne fālute 'a e ngaahi me'a fakapa'angá. Mālō Sea.

Lord Tu'i'āfitu : Sea ka u ki'i fakahoha'a fakamolemole.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele.

Tokanga ki he mama kitu'a ngaahi fakamatala fakapule'anga

Lord Tu'i'āfitu : Ko e ki'i fakahoha'a tapu mo e Feitu'una Sea. 'Oku lave'i pē 'e he motu'á ni pea mea'i lelei 'e he Feitu'una na'e paasi e lao ho Falé, fekau'aki pea mo e lao ki he ngāue fakapule'angá. 'Oku ou tui kuo mo'ua 'a e ngaahi ma'u *information* ko eni kapau 'oku hū mei he loto Pule'angá kitu'a, 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai totonu ke 'ave mei loto ki he ngāue fakapule'angá kitu'a. Ko u kole fakamolemole ki he Fakafofonga Tongatapu Fika 4. Na'a tau 'osi paasi e lao heni hangē ko ho'o me'á 'oku ma'u 'a e fakamo'oni pau 'a e me'a 'oku ke me'a'akí pea 'oku 'osi paasi e lao heni. Ka ai ha taha 'oku ngāue fakapule'anga 'oku ne 'ave 'a e ngaahi 'ū me'a fakapulipuli 'a e Pule'angá 'oku 'ikai totonu kitu'a, 'oku mo'ua ia he laó. Ko u fakatokanga atu Sea ki he feme'a'aki ho Falé kuo tau 'unu kitautolu ki he tūkunga, ka 'oku tonu ke fakangatangata pē feme'a'aki 'a e ngata e ngāue 'a e Fale Aleá. 'Oku 'ikai ke pehē ia ko u taukave'i e Pule'angá pē 'oku ou pou pou ki he me'a fehu'i, mahu'inga 'aupito ia. Ka ko e ngaahi ma'u ongoongo pea mo e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá, 'oku ou lave'i 'oku maumau'i e laó ka 'oku 'ave 'e ha kau ngāue fakapule'anga ha ngaahi tu'utu'uni mo ha founga ngāue 'a e Pule'angá ki he kakaí 'oku 'ikai ke mea'i 'i he tu'utu'uni faka-Potungāué. Mālō Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Tapu mo e Seá, tapu mo e Palēmiá mo e Hou'eiki e Falé. 'Eiki Sea 'oku ai pē 'etau founa ngāue kapau leva 'oku 'i ai ha me'a pehē 'oku fiema'u pea 'omai mu'a ha tohi ke ngāue'aki. Koe'uhi ko e me'a kehe ia mei he'etau 'asenita ko ení 'oku tau faka'amu ke fai 'etau ngāué, ka ko e toki taimi ko ē 'e 'asenita'i ai 'a e fehu'í mo e talí pea ko e taimi ia ke 'omai ai 'a e 'ū me'a ko iá. Ko hoku malí 'oku ia na'a ma folau, ka na'e iku pē ia 'o toe nofo pē ia kai ke me'a...

Lord Tu'í'āfitu : Sea ko u fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā 'oku lolotonga uitou he taimi ni. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki kuo u fakatokanga'i e taimí. 'Eiki Minisitā Pa'anga na'a ke kamata me'a hake 'anenai, 'oku ke fie tali pē te tau toloi.

'Eiki Palēmia : Sea tapu mo e Feitu'una.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fiema'u ha tohi fehu'i fekau'aki mo ha vahe TA ngaahi hoa ki Ha'apai

'Eiki Palēmia : Na'a ku toe ta'ofi pē 'e au 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko 'eku talí ē na'e 'oatu ko ia 'e he Minisitā Laó, 'omi ha tohi ki ai fai atu pē 'a e tali ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, mahino. Tau mālōlō.

(Na'e *break* heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko e Fika 4 'etau 'Asenita Ngaahi Lao Fakaangaanga 'a ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 39/2020 na'e 'osi tufa atu Hou'eiki ke mou me'a ki ai ko e Lao Fakaangaanga ení ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga 2020. Hou'eiki ko e 'ū lao ko ení 'oku ou 'amanaki pē te tau lau 'uluaki pea tukuhifo ki he ngaahi komiti ko ení felāve'i mo e laó ko e me'a ko ē 'oku kole mai he 'Eiki Palēmia ke lava pē 'o fakakakato e ngaahi lao ko ení kimu'a pea tau mātuku atu ki he *break* Kilisimasi 'e faingamālie pē me'a atu e Hou'eiki he uike kaha'u pea ka 'i ai ha'amou foki mai fe'unga tonu ia pea mo e kakato e ngāue 'a e komiti pea tau faka'osi e ngaahi Lao Fakaangaanga ko ení. Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o kātaki 'o mai ha fakamatala nounou miniti 'e nima pē si'i hifo ki he Lao Fakaangaanga fika 39/2020.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 39/2020

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu ki he 'Eiki Palēmia, fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea ko e lao ko ení ko e makatu'unga ení 'i he *Foreign Investment*, ko e founa ko ē na'e ngāue'aki

kimu'a 'i he lao motu'a na'e 'ikai ke 'i ai ha'atau *arbitration* 'a e lao ko ē ki he fai pē 'a e alea 'i tu'a 'ikai ke fai ha hopo kae fealea'aki pē ngaahi faha'i na'e ngāue'aki e Lao *Arbitration* 'a Pilitānia ...

<009>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... Niu 'Ioke 'i he 1958, na'e fai ai e fokotu'utu'u 'o e founa ngāue ko 'eni koe'uhi ke ne faka'i'ai 'a e *foreign investment*, ke lava 'o faingofua ange pea ko e faka'amu ia ko ē 'a e kau *investor* mei muli ke 'i ai ha'atau lao pehē ni ke faingofua ange ngāue he koe'uhi ko e taimi ko ē 'oku fai ai e fakatonutonu ia ko ē ke a'u ki he Fakamaau'angá 'oku 'i ai e tui 'oku tonu ke fai pē fealea'aki 'a e ngaahi tafa'akí ia 'i he founa ngāue ko 'eni 'oku talamai 'e he lao ko 'eni, kae 'ikai ke a'u ki he tu'unga ko ē ke ngāue fakalao ke fu'u mamafa ange pea hangē ko e lau ko ē ko ē 'a e kau loeá 'Eiki Sea, ko e fu'u 'imisi e pulu 'oku fusi 'e he motu'a ko ē 'ulu fusi 'e he motu'a ko ē 'a e iku kae tataua 'e he tama lou'ulu 'i loto 'a e pulu hē, 'a ia ko e 'ai ko 'eni ke ki'i mavahe mei ai ke fai pē alea ia 'i he ngaahi tafa'aki ke 'oua 'e fu'u fai ha fu'u ngaahi fakamole kehe toe kovi ange ki he ngaahi ongo tafa'aki fakatou'osi, ka ko e 'uhinga pē ia hono fokotu'u mai e lao ko 'eni, pea 'oku fai pē ko e konivēsio ko 'eni 'oku fakapipiki mai pē 'i he konga kimui mo e konivēsio ko ia 'oku 'iloa pē ko e konivēsio Niu 'Ioke 'i he konga kimui 'o e lao ni, 'o ne tokoni ki hono tataki ko ia 'a e founa ngāue ki hono fakahoko e lao ko eni mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke tau lau 'uluaki.

Lao Fakaangaanga fika 39/2020

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato e Fale, 'atā ke lau atu 'a e Lao Fakaangaanga fika 39/2020.

Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'angá 2020.

**Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ki he Tu'utu'uni ki he
Fakatonutonu Tali mo hono Fakahoko 'o e
Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu mo e
Ngaahi me'a Felāve'i.**

'Oku Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

Konga 1: Talateu

Kupu 1: Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue'aki.

- 1) 'E ui 'a e Lao ni ko e lao ki he Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga 2020.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ki hono Fakatonutonu Fakavaha'apule'anga 2020, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siao Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. ‘Oku loto kotoa ki ai e Hou’eiki, toko hongofulu mā valu.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 39/2020 ki he Kōmiti Lao

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tukuhifo e Lao Fakaangaanga ko ‘eni ki he Kōmiti Lao.

Lao Fakaangaanga fika 40/2020

Lao Fakaangaanga Fika 40/2020, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2020. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea Sea. Sea ko e ki’i fakatonutonu pē ‘eni ki he, mo hono fakalelei’i ‘a e pa’anga ko ‘eni ki hono, ki he *remuneration* ‘o fokotu’u mai Sea ke, ko e fakalōloa e teemi ko ‘eni ko ‘eni ‘o e taimi ko ē ‘oku fili ai ko ē kau talēkita kapau ‘e ‘osi honau ngaahi taimi pea lava pē ke nau hoko atu pē tokotaha ko ia, kae ‘oleva kuo fokotu’u ‘a e, ha taha ki he lakanga ko ia...

<005>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...Pea mo fakataha pē ki he sino ko eni ke nau fakahoko ha ngāue ki ha sino fakapule’anga pē ko e tautautefito eni ki he ngaahi Komisoni pea mo e ngaahi Poate ‘o kapau ‘oku fiema’u he Pule’anga ke nau fakahoko e ngāue ko eni mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke lau ‘uluaki.

Lao Fakaangaanga fika 40/2020

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fika 40 ‘o e 2020. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2020.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2010.

‘Oku tu’utu’uni he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga he fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē.

Kupu 1. Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea

(1) ‘E ui ‘a e Lao ni. Ko e Lao Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga 2020.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fika 40/2020. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaoisi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Minisitā Polisi. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 18.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 40/2020 ki he Komiti Pa’anga

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko u tukuhifo e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Komiti Pa’anga.

Lao Fakaangaanga fika 41/2020

Hou’eiki tau hoko atu ki he fika 4.3 ‘etau ‘asenita Ko e Lao Fakaangaanga Fika 41/2020. Lao Fakaangaanga ki he Hia ‘o e Fakamamahi’i’aki ‘a e Fetu’utaki Faka’ilekitulōnika. ‘Eiki Minisitā MEIDECC.

Fakama’ala’ala he Lao fika 41/2020

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu pē ki he Sea, pea ko u fakatapu atu ki he Fale ‘Eiki. Sea ko e ‘i ai foki e ngaahi feme’a’aki kimu’a na’e ‘osi fakahū mai ‘emau ki’i lao ko e *Computer Crimes Act*. Pea ‘oku kei faka’osi’osi e ngāue ki ai ‘e toki fakahū mai ia ‘amui ka ko e lao ko eni ‘oku talanoa fakapatonu pē ki he ngaahi pau’u kovi ko eni ‘oku fakahoko’aki ‘a e *internet* pea mo e *social media*. ‘A ia ko e ngaahi palopalema fakamāmani lahi ‘oku tau ‘osi ...mou ‘osi mea’i pē fai pē ‘a e feme’a’aki ki ai ki hono fakamamahi’i fakakina’i pea mo e ngaahi fakamatala ‘oku uesia ai ‘a e kakai tokolahi kau ki ai e lea kovi mo e ngaahi tukuaki’i ke tohi kapekape mo ta’efe’unga pē ko ha ngaahi fakamatala sāuni taumu’a pē ia Sea ke mamahi ai ha taha pē ko ha fāmili, ka ko e lao ko eni ‘oku fakapatonu ‘aupito ‘aupito pē ia ki he ngaahi maumau fakaeongo fakaesino, fakae’atamai ‘oku hoko he kakai hono uesia pehē. ‘Oku ne fakamafai ai ‘a e kakai ke nau fai ‘a e ngaahi lāunga pea lau ‘a e ngaahi ngāue ko ia ‘oku ta’efakalao tatau ai pē ia pē ‘oku ‘ifē ‘o fai mai ai ‘a e ngāue ko eni ka ‘oku hoko ki ha taha ‘oku nofo Tonga ni pea ‘i Tonga ni ‘oku lava he tokotaha ko ia ko hono fakamafai’i ‘o e lao ko eni ‘o fai ‘a e faka’ilo pea pehē ki he kau polisi mo honau ngaahi mafai ke ‘oatu ia ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ke fai e sio ki ai pea ‘ave ki he Fakamaau’anga ke fai hano faka’ilo fakahā’aki pē lao ko eni ngaahi tautea Sea ki he Komiti kapau na’a ke maumau lao tu’o 1 pē maumau lao tu’o 2 pē ki’i hake, ka ‘oku ‘uhinga pehē ‘a e lao ko eni Sea. Ko e ki’i lao nounou pē eni ia fakatefīto pē ki he me’a ko ia ki he ngaahi palopalema ko ē ‘oku ‘osi lave ki ai kimu’a Sea fokotu’u atu mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau 1.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia ‘o e Fakamamahi’aki ‘a e Fetu’utaki Faka’ilekitulōnika 2020. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Pule’i ‘a e Fakamamahi’aki ‘a e Fetu’utaki Faka’ilekitulōnika ‘i Tonga.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē.

Konga 1. Talateu

(1) Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue'aki.
'E ui 'a e Lao ni ...

<007>

Taimi: 1140-1145

Kalake Tēpile : ..laó ni ko e Lao ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki Faka'ilekitulōnika 2020.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki 'o e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi 'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulōniká fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasoi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue'anga Lalahí, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eikí toko 18.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 41/2020 ki he Komiti Lao

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki ko e tukuhifo eni ki he Komiti Laó.

Tau hoko atu ki he fika 5 'etau 'asenitá ko e Lipooti Komiti Fika 4/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Me'a Fakapa'angá mo e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'angá fekau'aki eni pea mo e 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Laó Ta'u Fakapa'anga 2018/19 Sune, 2020 pea mo e 'atita ola 'o e Tokanga'i 'o e Fakatau Fakapule'angá mei Sune 2020. Kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai 'a e lipootí. Lau kakato mai pē.

Lipooti fika 4/2020 Kōmiti Pa'anga

Kalake Tēpile : Lipooti Fika 4/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá.

'Aho 26 'Okatopa, 2020

Lord Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa.

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 4/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahū atu ki he Feitu'una 'a e Lipooti Fika 4/2020 Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá, ke me'a ki ai 'a e Feitu'una mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko ení mo e lipooti 'atita 'e 2, ('Atita 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2028/2019 Sune 2020, mo e Lipooti 'Atita - 'Atita'i 'o e Ola, Tokanga'i 'o e Fakatau Fakapule'angá Sune 2020) 'a ia na'e tukuhifo mei he Fale Aleá ki he Komiti 'i he 'aho 5 'o Okatopa 2020.

Faka'apa'apa atu

.....
Hon Semisi Kioa Lafu Sika
Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e
Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá.

Konga A – Talateu

'Oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Komiti fekau'aki mo e lipooti 'atita 'e 2 'oku hā atu 'i laló.

- i) 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'angá mo e Faipau ki he Laó 2018/2019 Sune 2020.
- ii) 'Atita'i 'o e Ola - Tokanga'i 'o e Fakatau Fakapule'angá Sune 2020.

Ko e lipooti 'e 2 ko ení na'e tukuhifo ki he Komiti mei he Fale Aleá 'i he 'aho 5 'o 'Okatopa 2020 'o fakatatau ki he talafatongia 'o e Komiti 'i he Tu'utu'uni 174(1) (d) (e) (f) ki he Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá pea mo e ngaahi lipooti 'atita 'a e 'Atita Seniale.

Konga E - Ola 'o e ngāue 'a e Komiti.

Na'e fakahoko 'a e fakataha 'e 2 'a e Komiti fekau'aki mo e ongo lipooti 'atita ko ení 'i he 'aho 19 mo e 21 'o 'Okatopa 2020, 'a ia ko e fakama'ala'ala mei he 'Atita Senialé pea mo e ngaahi feme'a'aki 'a e Komiti 'i he kakano 'o e ongo lipooti. 'Oku fakamamafa 'a e ongo lipooti ni ki he ngaahi kaveinga lalahi na'e 'ohake 'e he ngaahi fakataha 'a e Komiti fekau'aki mo e mahu'inga ke fai pau ki he laó (*compliance*) pea mo e mahu'inga 'o e muimui ki he ngaahi tu'utu'uni ngāué, palaní pea mo e tauhi 'o e ngaahi lekooti.

1. Lipooti 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e faipau ki he laó 2018/2019 Sune 2020.

Na'e fakama'ala'ala 'a e 'Atita Senialé fekau'aki mo e lipooti ni 'a ia ko hono taumu'a ke fakamā'opo'opo 'a e ngaahi ola mo e ngaahi fokotu'u 'i he lipooti fekau'aki mo e 'atita'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga (*financial*) ...

<008>

Taimi: 1145-1150

Kalake Tēpile: ... mo e faipau ki he laó ko e (*compliance*) 'i he ta'u fakapa'anga 2018/2019.

Na'e kau foki 'i he lipooti ni 'a e Ola 'o e 'Atita, 'a e Ola 'o e 'Atita 'o e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'i he Ta'u Fakapa'anga 2018/2019 (*Public Accounts*). 'A ia na'e toki fakahoko 'i Sanuali mo Fepueli 2020. 'Oku vahevahe 'a e fakama'opo'opo 'o e lipooti ki ha konga lalahi 'e 4 'o anga pehe ni. Vahe 2 Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 2018/2019. Na'e 'oatu 'e he 'Atita Seniale 'a e Tala Fakakaukau Liliu (*Qualified Audit Opinion*) ki he Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 2018/2019. Ko e Tala Fakakaukau Liliu 'a e 'Atita 'oku tatau pē ia pea mo e ta'u kimu'a 'a ia 'oku makatu'unga 'i he te'eki ke kakato 'a e ngaahi lekooti ki hono fakamatala'i kakato 'i he fakamatala pa'anga 'a e ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua 'a e Pule'anga 'i he 'aho faka'osi 'o e Ta'u Fakapa'anga 30 'o Sune.

Vahe 3 Ngaahi Potungāue mo e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga. Na'e fakahoko 'a e 'atita ki he ngaahi va'a (*units*) 'e 36 'a ia ko e ngaahi potungāue pea mo e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga (*Ministries, Departments and - MDAs*). Na'e 'i ai mo e ngaahi tohi fakamo'oni faka'atitā 'e 200 (*Audit Certificates*). Pea mo e 'Atita Fale'i Makahe (*Special Audit* 'e 1) ki he ngāue ko eni na'e 'oatu foki he 'Atita 'a e fokotu'u 'e 445 ki he ngaahi potungāue pea mo e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga 'a eni na'e fakatefito 'i he ngaahi ola (*Findings*) na'e ma'u pea 'oku fakaikiiki ange 'i he Vahe 3 'o e Lipooti 'Atita.

Vahe 4 Ngaahi Polōseki Fakalalakala, na'e 'oatu he 'Atita 'a e tala fakakaukau kakato (*Unmodified Audit Opinion*) 'e 11 ki he ngaahi polōseki 'e 21 na'e kakato hono 'atita'i pea fakataha ia mo hono 'ohake mo e ngaahi *issue* 'e 47 pea mo e ngaahi fokotu'u 'e 94 'i he Lipooti 'Atita ke fakatokanga'i 'e he Pule'anga pea fai ha tokanga ki ai.

Vahe 5 Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga (*Public Enterprises*). Na'e fakahoko 'a e 'Atita ki he ngaahi fakamatala pa'anga 'e 6. Vakai'i (*Audit Review*) 'a e fakamatala pa'anga 'e 4 'i he lolotonga 'a e ta'u, na'e 'oatu ai 'a e tala fakakaukau haohao (*Unqualified Audit Opinion*) 'e 6 ki he ngaahi fakamatala fakapa'anga na'e 'atita'i pea mo e ngaahi *certificate* 'e 4 ki he vakai'i 'o e ngaahi 'atita tau'atāina na'e fakahoko 'i he lolotonga 'a e ta'u.

2. 'Atita'i 'o e Ola, Tokanga'i 'o e Fakatau Fakapule'anga Sune, 2020.

Na'e fakama'ala'ala e 'Atita Seniale ki he lipooti ni 'o pehē ko e taumu'a 'o e lipooti ke vakai'i mo tokanga ki he ola lelei hono tokanga'i mo fakahoko 'o e fakatau fakapule'anga (*Public Procurement*). Ko e ngaahi makatu'unga (*criteria*) 'e 3 na'e fakatefito ai 'a e 'atita 'a ia ko e tokanga'i 'e he ngaahi potungāue 'enau fakatau fakapule'anga 'aki 'enau fakakau 'i he 'enau palani ki he kaha'u mo 'enau palani ngāue fakapapau'i 'oku ma'u pē 'a e fenāpasi 'o e fakamole mo e tu'unga lelei 'o e ngāue pē koloa 'oku fakatau mai mei he fakahoko 'o e tala mahu'inga pea 'oku 'i ai 'a e founa ki hono siofi toe vakai'i pea mo lipooti 'o e ola 'o e ngaahi fakatau fakapule'anga na'e fakahoko. Na'e fakama'opo'opo he 'atitā pea ko e ngaahi ola na'e ma'ū anga pehe ni,

- i) Neongo ko e konga mahu'inga 'a e fakatau fakapule'anga ki he ngāue angamaheni 'a e ngaahi potungāue ka na'e 'ikai fakakau ma'u pē 'i he 'enau palani taimi lōloa mo e ngaahi palani taimi nounou.
- ii) Na'e 'ikai kakato mo tonu ma'u pē hono teuteu 'a e palani fakatau fakapule'anga pea 'ikai muimui mo fai ki he foomu kuo teuteu 'e he Va'a Fakatau Fakapule'anga 'a e Potungāue Pa'anga 'o 'ikai 'aonga.
- iii) Na'e 'i ai mo e ngaahi fakatau fakapule'anga na'e 'ikai fakafiēmālie 'a e tu'unga lelei 'o e ngāue pē koloa ko ia. Na'e hoko 'eni ke ta'ekakato ha ngaahi ngāue pē fakafoki ha ngaahi koloa ka ko e mole foki ki hono fakahoko 'o e fakatau.

- iv) Na'e 'ikai lesisita mo ngāue'i ke solova 'a e feta'ofi'aki 'o e tokangá (*conflict of interest*), pea 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki he fokotu'u 'a e foomu 'a e Va'a Fakatau Fakapule'anga 'a e Potungāue Pa'angá.
- v) Ko e ngaahi lekooti 'o e fakatau fakapule'anga ...

<009>

Taimi: 1150-1155

Kalake Tēpile: ... fakapule'angá, na'e 'ikai tauhi kakato mo maau.

Aofangatuku e Lipooti fika 4/2020 Komiti Pa'anga

'I he aofangatuku 'o e lipooti ni, na'e pehē 'e he 'Atita Seniale 'e malava ke toe ola lelei ange hono tokanga'i 'a e fakatau fakapule'anga 'o kapau 'e kakato mo tonu hono palani, pea fakakau ki he palani ngāue, ako'i 'a e founga ngāue totonu 'o e fakatau fakapule'angá ma'a e kau ngāue pea mo fakamaau 'a e founga ngāue ki hono vakai'i mo hono lipooti 'o e ngaahi fakatau fakapule'angá mo e ngaahi ola 'o e fakatau fakapule'anga kotoa pē. Na'e 'oatu ai 'e he 'atita ha ngaahi fokotu'u 'e 7 ki he ngaahi va'a fakatau fakapule'anga 'a e ngaahi Potungāue, fokotu'u 'e 3 ki he kau 'Ofisa Pule Ngāue, CEO 'o e ngaahi Potungāue, pea mo e fokotu'u 'e 8 ki he Va'a Fakatau Fakapule'anga 'a e Potungāue Pa'anga.

Fakama'ala'ala mei he Potungāue Pa'anga

Na'e 'i ai pea mo e ngaahi fakama'ala'ala mei he Potungāue Pa'anga ko e pou pou ki he ngāue 'oku fakahoko 'e he 'Atita Seniale. Na'e pehē mei he Potungāue Pa'anga ko e ngaahi *issue* tatau pē 'oku hā mai mei he ngaahi 'atita 'i he ngaahi lipooti kuo fakahū mai ki Fale Alea, pea 'oku nau kei fakahoko pē honau fatongia ko e teke 'a e ngaahi Potungāue ke nau muimui ki he Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Fakatau Fakapule'anga. 'Oku fakahoko pea mo e ngāue ki hono fakalelei'i 'o e tu'utu'uni ki he ngaahi me'a fakapa'anga, *treasury instructions*, pē kau ki hono fakalelei'i 'o e Founga Pule'i 'o e P a'anga 'a e Pule'angá, *Public Financial Management*. Na'e pou pou 'a e komiti ki he fakama'ala'ala mei he Potungāue Pa'anga, ke muimui'i 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá ki he ngaahi fakahinohino mei he Potungāue Pa'anga koe'uhí ko e mahu'inga 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e fai pau ki he lao, pea mo e fiema'u ke mahino 'a e founga ngāue 'a e ngaahi potungāue ki he fakatau fakapule'anga.

Konga (f): **Fakamā'opo'opo mo e ngaahi Fokotu'u:**

Hili 'a e feme'a'aki na'e loto taha 'a e Komiti ki he ngaahi fokotu'u ko 'eni. 'Uluaki, fokotu'u ke tali 'a e Lipooti 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e Fai Pau ki he Lao, 2018/2019 mo e Lipooti 'Atita, 'Atita'i 'o e Ola Tokanga'i 'o e Fakatau Fakapule'anga, Sune he 2020.

Ua, Fokotu'u ke tali 'a e Lipooti fika 4/2020 'a e Komiti. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai e Sea 'a e Kōmiti Pa'anga, Tongatapu 2.

Fokotu'u ke tali ongo lipooti 'atita

Semisi Sika: Tapu mo e Feitu'una Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Ko e lipooti ē 'o e komiti ne fakahoko kakato atu pē 'e he kalake mo hono ngaahi kongokonga mo hono ngaahi fakaikiiki pea na'e 'i ai mo e ngaahi *finding* pea 'i ai pea mo e ngaahi *recommendation*, mo e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu ko ia 'e he lipooti ni. Ko e ngaahi fakaikiiki ko ia 'o e lipooti 'oku mou me'a kotoa pē ki he lipooti ko 'eni na'e 'osi tufa atu, 'oku 'i ai kakato 'a e ngaahi, 'a e ngaahi *recommendation* pea mo e ngaahi fokotu'u 'a e 'atita ki hono fakamā'opo'opo mo fakalelei'i 'a e founa ngāue ke fakatatau pea mo e lao, mahino 'aupito pē fatongia 'o e 'atita Sea ko hono siofi ke fakapapau'i 'oku tau fai pau ki he lao pea mo tuhani lelei pea fakapotopoto hono faka'aonga'i, mahino pē foki 'oku 'i ai e, 'a e ngaahi palani ia na'e 'asi pē 'i he lipooti 'oku toki fakatu'upakē hake pē ia lolotonga e lele 'a e ta'u, ka 'oku ko e angamaheni pē 'oku hoko, ka ko e koloa mahu'inga 'o hono siofi 'e he 'atita ke mahino pē 'oku malu 'a e pa'anga pea mo e ivi 'o e fonua ko hono tauhi 'i Falepa'anga.

Pea ko ia ai Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tali 'a e ongo lipooti 'e 2 ko ia pea mei he 'atita kuo 'omai ki he Fale ni. Mālō.

Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tali lelei Falepa'anga ngaahi fiema'u ke fakalelei'i lēkooti ngāue fakapa'anga ngaahi potungāue

Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea, pea 'oku ou fakamālō heni Sea ki he Sea e Komiti Pa'anga 'i he ngāue ko 'eni kuo lava, Sea 'oku ou fakafofonga'i atu pē fakamālō ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e 'Ateni Seniale ko e 'uhingā ko e fakakakato e fatongia mahu'inga ko 'eni, pea na'e 'uhinga foki hono tuku ki he Potungāue Pa'anga ke fai hano sio ki he ola e ngāue ko 'eni ki hono tokanga'i mo malu'i mo hono tauhi 'a e koloa 'a e Pule'angá, pea hangē ko e lipooti kuo 'omai Sea, 'oku tali, 'oku 'i ai e fakalakalaka 'Eiki Sea 'i he founa tauhi lēkooti, pea neongo 'oku 'i ai e ngaahi *issue* pē ia 'oku ...

<005>

Taimi: 1155-1200

Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'omai 'e he 'Atita pea 'oku 'osi fai pē pōtalanoa lelei ia pea mo e Potungāue Pa'anga pea 'oku nau tali lelei pē 'enautolu ke fakalelei'i 'a e fiema'u ke fakamaau 'etau lēkooti mo e ngaahi fokotu'u 'oku 'omai ke hoko atu e ngāue ki ai. Taimi ni 'Eiki Sea 'oku lolotonga *review* 'e he Potungāue Pa'anga 'a e *Treasury Instruction* pē ko e Fakahinohino Fakangāue ia ki he ngaahi potungāue. 'Oku ou 'amanaki 'e tukuatu 'a e tu'utu'uni ko eni 'i he uike kaha'u ki he ngaahi potungāue kātoa ke fakalelei'i'aki mo fakapapau'i 'oku nau muimui pau ki he ngaahi founa ngāue ki hono tauhi mo hono malu'i e koloa 'a e Pule'anga.

Ko e konga ko ē ki he *Public Accounts* Sea hangē ko ē na'e lave ki ai e lipooti, ko e 'osi eni e ta'u 'e 15 mo e 'ikai ke pe na'e 'i ai 'a e *concern* 'a e 'Atita ko hono 'uhinga na'a nau ngāue 'o feinga ke *invoice* e founa fakatauhitohi ko ē 'oku lau ai pea mo e mo'ua *accrual basis* 'Eiki Sea. Ko e founa tauhitohi angamaheni 'oku ngāue'aki he ngaahi sino fakapule'anga ko

e fakatefito pē 'i he pa'anga totonu 'oku hū mai pe totongi ka ko e 'uhinga 'oku 'i ai e ngaahi ngāue lahi ia 'oku fiema'u ke fakamā'opo'opo kau ai e mahu'inga e ngaahi koloa mo e nga'oto'ota kotoa pē 'a e Pule'anga, halapule'anga ko e ngaahi fale mo e hā fua 'a e ... 'Oku fai pē ngāue ki ai 'Eiki Sea ka 'e 'i ai 'e fiema'u ha ki'i taimi lōloa pea mo ha tokoni fakatekinikale ke lava 'o fakahoko e ngāue ko ia. Pea kuo fai ai 'a e felotoi 'Eiki Sea ko e kamata mei he ta'u fakapa'anga ko eni e ta'u ni. 'A ia ko e 2020 ki he 2021 te tau foki pē 'o ngāue'aki 'a e founa tauhitohi ko ē 'oku fakatefito pē 'i he fehū'aki 'a e pa'anga mo'oni ka 'i he taimi tatau pē 'e hoko atu pē ngāue ia ki hono fakatoka e ngaahi ngāue ko eni ke lava pea toki liliu 'amui 'i he taimi 'e maau ai e ngaahi ngāue ki hono tauhi mo hono fakamahu'inga'i 'a e ngaahi koloa kotoa pē 'a e Pule'anga. Pea 'oku pou pou pē ki he fokotu'u atu e lipooti 'Eiki Sea ke tau tali 'a e fokotu'u 'oku 'omai mei he Komiti Pa'anga ke tali 'a e lipooti ko eni 'a e 'Atita pea 'oku hoko atu 'a e Potungāue Pa'anga fengāue'aki ke toe fakalelei'i ange founa ngāue he kaha'u mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Minisitā Pa'anga, me'a mai Tongatapu 9.

Tokanga ngali 'oku fu'u lahi ngaahi fokotu'u fai mei he 'atita 'i he ta'u

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu mo e Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'E Sea 'oku fiefia lahi 'aupito 'i he ngāue ko eni kuo fai pea 'oku mahu'inga ia ke 'atita'i e pa'anga e fonua, ko e pa'anga eni 'a e kakai ka 'oku 'i ai e tokanga ki he peesi 4 vahe 3 sētesi fakamuimui. Ngaahi Potungāue mo e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga, sētesi fakamuimui ko ē he vahe 3 'oku hā ai ko e ngaahi fokotu'u 'e 445 'a e 'Atita ki he ngaahi 'iuniti 'e 36. 'A ia 'oku faka'avalisi tau pehē pē kapau 'e faka'avalisi ko e 12 ki he 'iuniti 'e 1. 'Oku ou tui ko e ngāue ko eni 'oku fai he ta'u kotoa pē pea 'oku ou ... 'ikai ke u lave'i 'e au ki he ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'omai he 'Atita ka ko e anga pē 'eku tokanga 'oku hangē kiate au 'oku ki'i lahi e 12. He ko e 'Atita 'oku 'oatu ma'u pē 'a e fokotu'u ko eni he ta'u ki he ta'u. Ka 'oku hangē ko e fakamatala ko eni 'a e Minisitā Pa'anga fai 'enau ngāue ki ai 'oku 'i ai pē tokanga mo e hoha'a fakamālō lahi ki he 'Atita *up to date* e 'Atita 'a e 'atita'i e pa'anga ka 'oku 'i ai pē 'a e tokanga koe'uhí ko e mahalo na'a 'oku 'i ai pē ha 'ū fokotu'u ia 'oku 'oatu ia ki he ta'u ki he ta'u ngāue ke fai ka 'oku fai 'a e tokanga ki he fokotu'u 'e 45, 'iuniti 'e 12 'avalisi he 12.3 totonu ke holo hifo ki he 5 pē 4 mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakatokanga'i Fale Pa'a nga ngāue ke fakalelei'i e founa ngāue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki Sea. 'Oku fakatokanga'i pē fehu'i ia 'Eiki Sea mahalo ko e holo hifo eni ia mei he 700 Sea. 'A ia ko e ngaahi founa ngāue angamaheni pē ia ko e me'a ko e fakalelei mo e *improve* e *service* 'oku 'ikai ke 'i ai ha taimi ia 'e 'osi ai pea 'oku 'i ai pē 'ū *issue* 'oku 'i he ... 'uhinga ko e tokosi'i e kau ngāue pea mo e ngaahi 'uhinga pehē, ka 'oku fakatokanga'i pē...

<007>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Pa'anga : ...lahi pē *issue* ko eni 'oku 'omaí pea mo e lipooti ko ia 'oku fai maí 'oku fai pē 'a e ngāue ke fakalelei'i e founa ngāué. Mālō Sea.

Pāloti'i 'o tali Lipooti fika 4/2020 Kōmiti Pa'anga mo e ongo Lipooti 'Atita

'Eiki Sea : Kalake, tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fika 4/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue Fakapa'angá fakataha pea mo e Lipooti 'Atita konga 1 mo e konga 2 kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue'anga Lalahi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai 'a e toko 16 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Ko koe 'oku 'ikai loto ke tali e lipooti kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko u fakamanatu atu 'a e fakataha 'a e Poaté Pa'anga Sino Mālōlō 'a e Fale Aleá fakataha he 12:00, kole atu ke toloi e Falé ki he 2:00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2pm)

<008>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko 'etau ngāue 'oku kei 'i he Fale Alea. 'A ia ko e Fika 6 'etau 'Asenita 'oku tau a'u ki ai, Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Toutai ka ko u fakatokanga'i atu 'oku kei mama'o e 'Eiki Minisitā Toutai tau hoko atu leva ki he 6.2 'a ia ko e Potungāue Tāmate Afi, Me'a Fakafokifā 'a Tonga ki he ta'u 2018/2019. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e tohi fakahū ki he l ipooti ko eni.

Tohi fakahū mai 'aki Lipooti Fakata'u Potungāue Tamate Afi 2018/19

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Falé kae 'atā ke fakahoko hono lau e tohi 'oku fakahū mai 'aki e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Tāmate Afi 'o Tonga mo e Me'a Fakafokifā.

Potungāue Tamate Afi mo e Me'a Fakafokifā 'a Tonga
28 'o 'Okatopa 2020.

Lord Fakafanua,
Sea 'o e Fale Alea

Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa
Tonga.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea,

Fakatatau ki he Lao Fakatonutonu Fika 2, Lao Fika 20 'o e 2010 'o e Konisitūtone 'o Tonga Kupu 51, Kupu si'i (5), 'oku fiema'u ai ki he Minisitā Polisi ke ne 'oatu ha fakamatala fakata'u ki he Fale Alea 'o Tonga 'o felāve'i mo e ngaahi ngāue 'a e Potungāue Polisi, Tāmāte Afi mo e Me'a Fakafokifā 'a Tonga na'e fakahoko 'i he ta'u kuohilí. 'Oku 'iloa 'a e tohi ni ko e Fakamatala Fakata'u Fakapa'anga 'a e Potungāue Tāmāte Afi mo e Me'a Fakafokifā 'a Tonga 'a ia 'oku fakamatala fakaikiiki ai ki he ngaahi ngāue na'e fakahoko he Potungāue Tāmāte Afi mo e Me'a Fakafokifā ki he Ta'u Fakapa'anga 2018/2019.

'Oku ou fiefia pea mo e faka'apa'apa lahi ki he Feitu'una kae 'oatu 'a e fakamatala ta'u fakapa'anga 'a e Potungāue Tāmāte Afi mo e Me'a Fakafokifā 'a Tonga ki he ta'u 2018/2019.

Lord Nuku

('Eiki Minisitā Polisi, Tāmāte Afi mo e Me'a Fakafokifā 'a Tonga)

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Tāmāte Afi.

Fakama'ala'ala he Lipooti fakata'u Tāmāte Afi

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Kapineti fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele pea pehē foki ki he kau Fakafofonga 'a e Kakai. 'Eiki Sea ko e fakamatala fakata'u eni 'o fakatatau ki he patiseti na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 2018 ke 'uhī ke fai 'aki e fakalele 'o e potungāue 'Eiki Sea. Pea ko hono ngaahi fatongia na'e fakahoko 'Eiki Sea fakahoko e ngaahi fatongia 'uhī ke malu'i e koloa 'a e kakaí 'i he koloa 'i he koloa vela pea pehē foki ki he ngaahi me'a fakafokifā pea ko hono ua ko e fakalalakaka 'a e potungāue ki he ngaahi tu'unga ngāue pē fakatatau ...

<009>

Taimi 1405-1410

'Eiki Minisitā Polisi: ... ki he fakaonopooni 'Eiki Sea. Pea mo e ngaahi feitu'u kehekehe ngaahi fakakolo pea mo e ngaahi me'a fakafokifā 'Eiki Sea, 'oku fai ki ai e, pea ko e taumu'a ngāue foki pea mo e vīsone ko 'eni 'a e potungāue 'Eiki Sea, ke malu'i 'a e koloa 'a e kakai mei he vela fakaenatula, pea ko e me'a hono ua 'Eiki Sea ka 'i ai ha ngaahi me'a fakafokifā fakatu'upakē, 'oku kau ia 'i he tefito'i fatongia 'o e Tāmāte Afi koe'uhi ke malu'i 'o e kakai 'Eiki Sea. Pea 'oku 'i ai pē mo hono lao 'oku fakahoko pē 'a e fatongia 'o fakatatau ki he ngaahi lao 'Eiki Sea. Ngaahi me'a fakafokifā na'e Lao 2014, 2002, 2002/2007 'Eiki Sea, pea ko e ngaahi lao ko ia 'oku kei fai pē ki ai 'a e muimui 'a e potungāue koe'uhí ko e malu 'a e

fonua 'Eiki Sea, pea ko e tu'utu'uni ngāue 'oku 'i ai pē hono Komisiona mo hono kau 'ofisa, pea mo e kau ngāue 'oku nau ngāue 'Eiki Sea ki he fatongia ko 'eni 'o e tāmāte afi, ka ko e me'a fakafokifā mo e me'a tāmāte afi, ka ko e me'a fakafokifā mo e me'a tāmāte afi 'Eiki Sea 'oku 'i he malumalu pē ia 'o e 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e Tāmāte Afi, pea 'oku 'i ai pē 'a e Komisiona, Komisiona ki he Tāmāte Afi 'a ia 'oku ne hanga 'o fai hono fakalele 'o e potungāue 'Eiki Sea, pea mo hono tokanga'i 'o e kau ngāue 'i he ngaahi vahefonua. Pea 'oku 'i ai pē mo e kau 'ofisa tāmāte afi 'Eiki Sea, kapau te mou sio ki he peesi 11, 'oku tu'u ai e fokotu'utu'u ko 'eni 'o e potungāue 'Eiki Sea.

Pea ko e ngaahi fatongia 'Eiki Sea neongo pē 'oku 'i ai e ngaahi tōnounou 'i he fua fatongia ka ko e me'a kotoa pē 'Eiki Sea 'oku fakatatau pē ki he lao pea mo e ivi ko 'eni fakapa'anga 'oku foaki mai 'e he Fale Alea 'Eiki Sea. 'Oku, 'i he taimi tatau pē ko e mafai ko ē 'oku 'i he potungāue ko 'eni 'Eiki Sea 'oku mafai tatau pē pea mo e Potungāue Polisi, 'uhi he 'oku ako'i pē kinautolu ke nau ngāue pē fakatāmāte afi, pea 'i he taimi tatau pē te nau toe lava pē 'o ma'u e mafai ki he ngāue fakapolisi ke fetokoni'aki pē 'a e ongo potungāue ko 'eni.

Ko ia 'Eiki Sea ko e fatongia 'o fakatatau ki he ivi fakapa'anga 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē 'a e taimi 'oku fa'a 'omai 'e he potungāue 'a e ngaahi fiema'u, pea 'oku fakatatau pē ki he me'a ko ē 'oku tali ko ē 'e he Fale Alea ke fai'aki 'a e fua 'o e fatongia ka 'i he taimi tatau 'oku fai pē fengāue'aki vāofi pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga, ka 'oku 'i ai ha ngaahi fiema'u pē ko ha ngaahi tōnounou 'i he potungāue 'oku fai pē 'a e fengāue'aki mo nautolu 'i he fai pē ha fetokoni'aki.

'Eiki Sea ko e pōto'i ngāue fakatekinikale 'oku 'i ai pē ngaahi hoa ngāue mei muli 'oku fai e fengāue'aki pea mo kinautolu tautautefito ki 'Asitelēlia, pea 'oku nau tokoni mai fakame'angāue ki hono 'omai e ngaahi me'angāue ke ngāue'aki 'e he Potungāue 'Eiki Sea. Ko e kau ngāue fakalukufua 'Eiki Sea 'oku toko 108, kakai tangata, kakai fefine 'e toko 18 pea ko hono fakalukufua 'oku 'i ai e 126, ka ko e fakamatala ko ē 'oku 'oatu 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke fa'a malava 'e he potungāue 'i he tu'unga 'o e 'aho ni 'i he anga ko ē ngaahi tu'u'anga ko ē ngaahi feitu'u tāmāte afi ke ne hanga 'o makupusi fakalukufua 'a e taimi ko ē 'oku hoko ai ha fakatamaki fakaenatula.

Pea ko ia 'Eiki Sea ko e anga ko ē 'o 'eku Fakamatala Fakata'u ko 'eni 'Eiki Sea 'oku mou me'a pē ki he Fakamatala Fakata'u ko 'eni 'oku 'i he ola 'o e ngaahi ngāue ko 'eni ko ē ko ē 'o e faifatongia 'a e potungāue ko 'eni. Pea ko ia 'Eiki Sea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai 'a e, ho Fale 'Eiki, 'oku, ke fai pē ha ngaahi fehu'i pea mo ha ngaahi me'a 'oku nau fakakaukau ki ai ke toe fakalalakaka ange 'a e potungāue ko 'eni 'oku 'i ai e fiefia 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ke'uhi ke 'oange 'a e faingamālie ko ia ki ho Fale.

Pea ko ia 'a e ki'i fakahoha'a nounou 'oku 'oatu fekau'aki pea mo e Fakamatala Fakata'u 'a e potungāue ko 'eni Tāmāte Afi 'Eiki Sea. Pea 'oku ou kole atu koe'uhí kapau 'oku mou angalelei ke tali pē ko e hā ha fa'ahinga me'a ke fai ha feme'a'aki ki ai 'oku loto lelei pē ke fai ha feme'a'aki ki ai. Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā. Tongatapu 9.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea...

<005>

Taimi: 1410-1415

Kole ha Tāmāte Afi ke tu’u ‘i Fua’amotu

Penisimani Fifita: ...Kae ‘uma’ā ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Ko u fakamālō ‘aupito ki he ‘Eiki Minisitā mo ‘ene kau ngāue. Ko e ngāue mahu’inga ‘aupito eni pea faivelenga pea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he fatongia kuo mou fai hangē ko e me’a ko eni ‘oku ke me’a mai Minisitā kapau ‘oku ‘i ai ha’amau me’a ‘oku mau tokanga ke lelei ai ‘etau ngāue ko e ‘a’ahi faka-Fale Alea na’a ku fai na’e ‘i ai ‘a e kole mai mei Halaliku ke tuku mu’a Tāmāte Afi ‘i Fua’amotu ke tokoni atu ki he vāhenga. Ko e tu’u he taimi ni ko Hahake ko e Tāmāte Afi ‘oku tu’u ‘i Lapaha. Ka ko e kole eni mei Halaliku ko e ‘uhinga ko e vāhenga Minisitā na’a kau atu ‘i ho’o palani fokotu’utu’u ke ‘i ai ha Tāmāte Afi ke tu’u ki Fua’amotu pea ‘oku ou fakamālō atu ‘oku fokotu’u atu ke tali e fakamatala ko eni mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi: Sea ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga ko ē mei Tongatapu 9 ‘Eiki Sea na’e kau atu pē motu’a ni ki he ‘a’ahi ki he ‘a’ahi fakalukufua na’e fai he ‘Eiki Palēmia pea na’e mahino pē ‘a e kole ko eni, ka koe’uhí na’e fai e fengāue’aki koe’uhí ko e hū mai e kole ko eni lolotonga e ta’u pea na’e fai e kole ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pē ‘e lava koe’uhí ke hū mai ka ‘oku tui pē ki ai ‘a e Pule’anga ‘Eiki Sea ka ‘oku ou tui pē mahalo hangē ko eni ko e Patiseti hoko Fakafofonga 9 ‘e ‘i ai e fanga ki’i *substation* ‘e fokotu’u holo koe’uhí ke vahevahe e ngaahi fatongia. Pea ko e tu’unga ia ko ē ‘oku ‘i ai e Pule’anga he ‘aho ni Sea mālō.

Penisimani Fifita: Mālō, mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Sea: Fehu’i meia Vava’u 14.

Kole ke fakakaukaua he palani ngāue Potungāue ha Tamate Afi he vahe Hihifo mo Hahake ‘o Vava’u

Saia Piukala: Tapu ki he Feitu’una kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko u fokoutua hake pē motu’a ni ia fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā kae ‘uma’ā e kau ngāue ko ia e Potungāue ko ia Tāmāte Afi ‘i he ngāue ‘osikiavelenga ‘oku nau fakahoko ke tokangaekina ‘a e malu pea mo e fiefia ‘o e sōsaieti ‘oku hā pē ia ‘i he’enua vīsone pea mo e misiona ngāue ‘a e potungāue. Sea ‘oku mahino pē ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai e ngaahi pole ki he potungāue, pea ‘oku tau mea’i pē he Feitu’una kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki ni ‘a e ngaahi pole ko ia, ka ‘oku ‘i ai e ki’i me’a pē Sea ‘oku ou ki’i tokanga ki ai ko e ‘uhinga pē ko e vahefonua Vava’u. Na’e ‘ohake pē he ngaahi lipooti faka-Fale Alea he ‘a’ahi Fale Alea ko e Potungāue Tāmāte Afi ‘oku ‘i Neiafu pē ‘i Vava’u pea na’e ‘i ai faka’amu ia Sea na’a ‘i ai ha ki’i faingamālie ke kau atu pē he palani ngāue ‘a e Vahe Hahake, Vahe Hihifo pea mo e vahe Pangaimotu. Ko e ‘uhinga pē Sea ko e vāmama’o ‘enua tu’u na’e ‘i ai e ki’i vela ‘i Hihifo Sea he ngaahi uike kuo maliu atu. Pea neongo na’e a’u pē ki ai ‘a e kau ngāue ko eni ‘a e Tāmāte Afi ka na’e a’u atu ia ‘oku ‘osi e fale he vela, pea kapau na’e ‘i ai ha ki’i loli tāmāte afi ‘i Tefisi. ‘Oku ou tui ‘e tokoni lahi ia Sea ‘o tatau pē pea mo Hahake hangē ko eni ko e ki’i ‘apitanga polisi na’e tu’u ‘i Leimātu’a. Pea mo e ngaahi vāhenga Sea ‘e tokoni lahi ia ki he malu pea mo e ma’uma’uluta ko ia ‘a e nofo ‘a e sōsaieti kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi vela ko eni ‘oku ‘alu pē taimi ke toe lahi ange Sea ‘a e vela ka kapau ‘e hoko mai ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku maau mo mateuteu e fonua mo e Pule’anga ke nau hanga ‘o fakakakato ‘a e ngaahi me’a ko eni Sea ‘oku ou tui ‘e tokoni lahi ‘aupito, pea ko e kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ke hū

atu ia 'i he'ene palani ngāue na'a 'i ai ha faingamālie he kaha'u vave ni mai ke fai ha fakakakato e ngaahi me'a 'oku tau faka'amu pē ke hoko ka 'osi mahino pē Sea ko e me'a fakapa'anga 'oku pule lahi ki he ngaahi fiema'u ko eni 'oku fai e fakahoko atu pea mālō Sea e ma'u faingamālie.

Natula kehekehe pe fiema'u fakatāmate afi e ngaahi 'otu motu tautefito ki Ha'apai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi: Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea ko u tui pē 'Eiki Sea koe'uhí ko e ngaahi fiema'u ko eni 'a e ngaahi vahefonua 'oku tatau pē 'a Tongatapu ni pea mo Vava'u mo Ha'apai mo 'Eua. Ka 'oku ou tui 'oku ki'i natula ...

<007>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi : ... makehe 'a Ha'apai koe'uhi ko e faka'otumotú, 'oku ki'i kehekehe ai. Ka ko 'Eua pea mo Vava'u pea mo Tongatapu ni 'Eiki Sea, 'oku nau 'inasi pē 'i he fiema'u tatau. Fiema'u ke toe fakalahi ange 'a e tu'unga ngaahi feitu'ú. Pea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e fakakaukaú he fokotu'utu'u ko ia he tu'unga e taimí ni, ke toe fokotu'u, he'ikai ke fokotu'u ha Tāmate Afi kakato. Koe'uhi kae 'i ai 'a e fanga ki'i *sub-station* ke'uhí ke ofi ange 'ene a'u ko ē ko ē ki he taimi ko ia 'e hoko ai 'a e ngaahi velá pea toki a'u atu ki ai 'a e ngaahi me'angāue lalahí kae tokoni ke kamata he ngāue ke tāmata'i 'a e ngaahi mofia ko eni ko ē kuo fakatapu 'e he afi Sea. Ka ko hono tu'ungá 'Eiki Sea, koe'uhí ko e tu'unga ko eni na'e liliu mai ko ē hangē ko e hoko mai 'a e Pule'anga ko eni ki he tu'unga 'o e 'ahó ni, ko e fakakaukaú ia ke fokotu'u 'a e fanga ki'i *sub-station* hangē ko Vava'ú mahalo 'e 'i ai 'a e *sub station* 'e 4 na'e 'osi fakakaukau'i koe'uhi ke fai ha ngāue ki ai.

Pea ko 'Eua mahalo 'oku ai mahalo mo ha *sub-station* 'e taha ke tokoni. He ko 'Eua 'oku tu'u 'a e me'á ia 'a e Tāmate Afi tu'u ia ki Angahā. 'A ia 'oku hala leva 'a 'Ohonua ia pea mo e toenga ko ē, ka 'oku fiema'u ia ke 'i ai ha ngāue tatau pehē. Manatu'i hangē ko eni ko Vava'ú hangē ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakaafongá, ka 'oku makatu'unga pē foki 'Eiki Sea 'a e me'a ko eni he anga hotau ivi fakapa'angá. Pea na'e fai pē 'a e fakakaukau ki ai he kamata ko eni 'a e Pule'angá ka koe'uhi 'oku ai 'a e ngaahi pole kehekehe 'oku hoko mai pea 'oku tali leva pē, ka 'oku tali leva pē, ka 'oku hoko 'a e ngaahi pole ko iá hangē k o e hoko mai ko eni 'a e KOVITI 19 'oku ai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga pea mei muli, 'oku fai e 'amanaki 'e lava ke fai 'a e vaevaemanava ai, koe'uhi ke lava fokotu'u 'a e fanga ki'i *sub-station* ko eni 'o fakatatau ki hotau ivi fakapa'angá Sea. Ka ko e anga ia e tu'unga ko ia 'oku 'i ai ko ē he taimí ni, 'oku 'ikai ke puli ki he Potungāué ia 'a e taimi ko ē 'oku fa'a vela ai 'a e falé. Taimi lahi ko e ofi mai 'oku a'u atu pē ki ai, pea taimi 'e taha 'oku 'i he mama'ó, pea mo e kovi ko eni 'a e halá mo e 'ū feitu'u ko iá 'oku lahi 'a e ngaahi feitu'u 'oku 'ikai ke lava a'usia 'a e ngaahi Potungāué ia ki ai. Ka ko e fokotu'utu'u ia ko ē ki he kaha'ú 'oku fokotu'utu'u ke toe lahi ange 'a e fanga ki'i *station* tāmata afi 'e fokotu'u ke tokoni, koe'uhi ke malu'i e koloa 'a e kakaí 'Eiki Sea. Ko u tui ko e me'a pē ia 'e ala 'oatu ko ia he taimí ni, 'ikai ke fai ha palōmesi atu ia, ka koe'uhí 'oku hoko 'a e ngaahi fakatamaki ko ia 'o e 'ahó ni pea mo e pole ko ia 'o e 'ahó ni pea mo e ngaahi tokoni mei mulí mo hotau ngaahi hoa ngāué, ke kumi ha ngaahi tokoni ke'uhí ke lava fakakakato 'aki 'a e ngaahi fatongia ko eni Sea. Mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva : Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea kae 'uma'ā e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga. Ko e ki'i fehu'i pē eni ia ki he Minisitā 'i he peesi 28. 'Oku 'i ai 'a e ki'i kongā ai he ngaahi pole mo e palopalemā 'oku pehē, ko e si'isi'i 'o e ngaahi ma'u'anga vai ki he ngāue fakatāmate afi 'i loto Nuku'alofa. Mahino pē foki ko e lipooti eni 'o e 2018/19. Ko e ki'i vakai pē eni ia ko e ki'i fehu'i pē eni ia 'Eiki Minisitā pē 'oku ai ha ngāue kuo fakahoko ki he palopalema ko eni. Ko e tokanga pē eni ia ko Nuku'alofa foki 'oku lahi taha ai 'a e ngaahi fale lalahi he fonuá ni kae 'uma'ā 'a e ngaahi pisinisi. Pē 'oku ai ha ngāue kuo fai ki he ma'u'anga vai ko eni ki he pole ko eni mālō.

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi: 'Eiki Sea 'oku ou tui pē 'oku mea'i pē ia 'e he Fakafofongá. Ko e ngaahi 'utu'anga vai ko eni ko ē 'i Nuku'alofa ni, 'oku ai pē 'a e ngaahi 'utu'anga vai ka 'oku 'ikai ke fu'u tofuhia 'a Nuku'alofa ni ia. Pea ko e, 'oku ai pē pea 'i ai pē fengāue'aki pea kole pē ki he Poate Vaí ke fokotu'u mu'a ha ngaahi tu'u'anga 'utu'anga vai 'i he hala. Ka ko e ngāue ko iá 'Eiki Sea 'oku kei fai 'a e fengāue'aki ki ai, 'a eni ko ē 'oku tau pehē ko eni ko ē ko e *water hydrant* pē ko e ngaahi paipa...

<008>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi: ... lele atu pē 'a e loli tāmate afi 'o 'utu 'i he hala ka ko 'ene tu'unga ko ia Fakafofonga Fika 1 'oku te'eki ai ke fu'u maau fau 'a, ko hono tali mo'oni ia 'oku 'ikai ke maau e, 'a e potungāue ia ke na fengāue'aki pea mo e vai ko ena, mo e Potungāue ko ē 'o e Vai ke 'uhī ke femahino'aki ke ai ha ngaahi tu'u'anga 'utu'anga vai pehē 'i he ngaahi feitu'u pē ko e ngaahi kolo fakatatau ki he ngaahi me'a ko eni 'oku fiema'u ko ē ki ai ko ē he taimi ni 'e 'Eiki Sea. Pea ko e tu'unga ia 'oku 'i ai ko ē he 'aho ni. Ka 'oku fai pē 'a e ngāue ki ai ka 'oku pau ke fai e fengāue'aki ki ai pea mo e Vai pē 'e totongi 'e he potungāue 'a e vai ko eni pē ko e vai ko eni 'e tukuange tau'atāina mai ke 'uhī ke 'utu ai e ngaahi loli tāmate afi ka ko hono mo'oni Fakafofonga 'oku 'ikai ke tofuhia 'a Nuku'alofa ni ia ko 'uta ia 'oku hala, hala kātoa ha toe feitu'u ia ke fai ai ha 'utu'anga vai. Ko e 'utu'anga vai 'oku fai pē 'i he tāmate afi pē. Ko kolo ni pē 'oku 'i ai mahalo pē ko e me'a 'e 4 pē fiha ka ko hono mo'oni ia 'oku 'i ai e tōnounou ia he tafa'aki ko ia mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Tongatapu 1.

Tonu ke tokanga potungāue ke 'i ai ha vai he ngaahi loli tāmate afi

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Tapu ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea. Sea ko e tokanga pē 'a'aku ia ko e ke kole pē ia ki he 'Eiki Minisitā Potungāue he koe'uhí ko e me'a pē eni ia na'e toki hoko 'i homau koló ka ko e 'uhinga pē ke pea 'oku 'ikai ko ha toki palopalema eni ko e palopalema pē mei fuoloa 'a e 'ikai ke tokanga'i 'a e ngaahi loli afi ke fakafonu vai. Ko e hoko ko ē palopalema 'oku lele atu e loli ia mo e hala'atā pea hoko ai pē 'osi ai pē fale ia. Ka ko u tui ko e, ka 'oku tonu pē ke, mahalo ko e me'a pē 'a e 'Eiki Minisitā ke ne toe fakatokanga pē ki he potungāue he koe'uhí he ko e me'a eni na'e hoko tonu ka ko u 'ilo au na'e lahi pē mo e ngaahi palopalema kimu'a ka 'oku tonu ke, 'oku tonu ke nau hanga 'o mea'i ka 'oku 'ikai ke tonu ke toe hoko 'i he ngaahi taimi pehe ni 'oku tonu ke, pea kapau ko e palopalema ena ia 'oku 'uhī 'oku 'ikai ke 'i ai e vai 'oku ou 'ilo pē 'oku 'i ai *hydrant* 'i he fale tāmate afi 'i Nukunuku ka 'oku tonu pē ke 'i he taimi kotoa 'oku tonu ke fonu 'o teuteu mateuteu he taimi kotoa pē he 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'a e taimi 'a e afi ka ko e 'uhinga pē mahalo ko e me'a pē 'a e 'Eiki Minisitā ke ne toki fakatokanga ki homou

potungāue ke mateuteu he taimi kotoa ke 'ai pē ke fakafonu vai pē loli 'o teuteu kae 'oua 'e lele hala'atā atu pē mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Poupou ki he ngāue Va'a Tāmate Afi pea ke tali Lipooti Fakata'u 2018/19

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e fokoutua hake pē motu'a ni ke poupou ki he lipooti ko eni kuo fakahū mai 'e he 'Eiki Minisitā ki he Tāmate Afi mo e Ngaahi Me'a Fakafokifā mo'oni pe 'Eiki Sea ko e ngaahi pole mo e palopalema 'oku hā 'i he peesi 28 'oku 'i ai e ni'ihi ai ne 'ikai ke fu'u lava ia ke toe, ke tau fakahoko ha me'a fakavavevave ki ai tupu pē ia mei he tu'unga fakapa'anga 'o e fonuá. Pea 'oku fai ai 'a e fengāue'aki Sea ko u 'ilo pē 'oku mea'i pē he 'Eiki Minisitā 'ene potungāue mo e 'Eiki Minisitā pea mo e Potungāue Tamate Afi ko ē 'a *Adelaide*. 'A ia 'oku nau fa'a tokoni mai 'i he me'angāue pea 'oku mo'oni pē me'a 'oku mea'i pē he 'Eiki Nōpele ka ko e taha e palopalema Sea ko e ko e taimi ko ē 'oku fakafonu ai e fanga fu'u lolí ko e tokoni pē eni ia Sea ko hono 'uhinga ko e fakamatala 'oku 'ohake 'oku falati molū vave e va'e pea 'oku 'i ai leva 'a e me'angāue 'oku ngāue'aki he taimi ni 'oku ne teke'i 'e ia ko e pamu 'oku tu'u 'o teke'i ke ava e va'e hūfanga he fakatapu ki 'olunga mahalo ko e loli pehē pē 'e taha Sea 'oku 'i ai ko e toenga ia ko e ngaahi me'a'ofa 'oku 'omai 'e he ngaahi fonua mulí tautefito ki *Adelaide* 'a ia 'oku 'ikai nau toe ngāue'aki ka 'oku kei ngāue lelei pē tautefito eni ki he ngaahi Potungāue Tāmate Afi ki 'uta 'oku kehe 'aupito ia mei he Potungāue Tāmate Afi *metropolitan* ko ē 'i kolo 'oku tu'utu'uni e lao ia ke lava e fanga fu'u loli ko ia 'o pamu'i e me'a tāmate afi 'o a'u ki he fungavaka fitu pea 'oku lao'i ia pea 'oku ne tu'utu'uni leva ia 'a e kalasi loli ke ngāue'aki ko 'ene 'ikai pē ke a'u ki ai tukuange ia ki tu'a pea ko e taimi ia 'oku tau lava ai mo e ngaahi fonua kehe 'o fai ai e kole ki ha me'angāue 'oku kei lelei pea 'oku 'ikai ke toe ngāue'aki nautolu ko hono 'uhinga ko 'enau founa ...

<009>

Taimi: 1425-1430

Mateni Tapueluelu: ...tu'utu'uni Sea, pea 'oku ou 'ilo pē 'oku ngāue lelei 'a e ngaahi tokoni ko 'eni mei muli ki he potungāue 'a e 'Eiki Minisitā, pea 'oku ou tui au mo falala Sea 'i he taimi lelei pē ia 'e fai e fengāue'akí 'e lava pē ke tokoni'i mai 'a e ngaahi palopalema 'oku tu'u hake 'i he peesi 28, 'oku 'ikai ke fu'u lahi, pea ko hono 'uhingá pē ko e ngāue lelei 'oku fai 'e he Minisitā mo e potungāue pea 'oku ou poupou pē au Sea ki he fakamatala fakata'u ko 'eni mo e fokotu'u atu ke tali, mālō.

Pāloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Potungāue Tāmate Afi & Me'a Fakafokifā

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki kole atu ki he kalake ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke ne tali, ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u Potungāue Tāmate Afi mo e Me'a Fakafokifā 2018 ki he 19, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangī Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue'anga Lalahi, 'Eiki Minisitā e

MEIDECC, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa ki ai ko e toko hongofulu mā fitu.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, tau hoko atu ki he ...

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi: 'Eiki Sea ko e ki'i fakamālō atu pē ki he Fale pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'i he tali e fakamatala fakata'u ko 'enī 'Eiki Sea, mālō 'aupito.

Lipooti Fakata'u 2019/2020 'Ofisi 'Omipatimeni

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā Tāmāte Afi. Hou'eiki tau hoko atu ki he Lipooti Fakata'u 2019/2020 mei he 'Omipatimeni, kole atu ki he kalake ke lau mai e tohi fakahū'aki e lipooti.

Kalake Tēpile: 'Ulu'i tohi pē 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni.

'Aho 16 'o Novema, 2020

Lord Fakafanua,
'Eiki Sea,
Fale Alea 'o Tonga,
Nuku'alofa.

Lord Fakafanua,

Fakatatau mo e fiema'u 'a e kupu 25 'o e Lao 'Omipatimeni 2001, 'oku ou fiefia ke fakahoko atu 'a e Fakamatala Fakata'u ki he ngaahi ngāue na'e fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni 'i he māhina 'e hongofulu mā ua, mei he 'aho 1 'o Siulai, 2019 ki he 'aho 30 'o Sune 2020.

Faka'apa'apa atu,
'Aisea Havea Taumoepeau (Fakamo'oni)
Ko e Omipatimenti.

Mālō 'Eiki Sea.

Fakama'ala'ala he Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Omipatimeni

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki pea hangē pē ko e me'a 'oku mou mea'i ko e 'Omipatimeni 'oku 'i he malumalu 'o e Sea, pea mo e Fale Alea, 'i he'ene pehē te u lave nounou atu pē ki he lipooti, ko 'ena kuo 'osi tuku kakato atu ke mou lau, mou me'a ki ai, 'i he vaha'a ta'u ko 'eni 2019 ki he 2020 ngata 'i Sune na'e ma'u ai 'a e ngaahi case 'e 142, 'i he kamata'anga ko ē ta'u na'e toe pē 'a e case 'e 83, pea ko e fakalukufua 'ū case na'e lava tāpuni ko e 124. 'A ia ko e ngaahi lāunga ko ē 'oku fakafou mai 'i he telefoni na'e 262, pea ko e a'u tonu ki he 'ofisi 'o fakahoko 'ene lāunga na'e 205.

Hou'eiki ko e kau fakatotolo ko 'eni 'i he potungāue ko 'eni 'a e Omipatimeni 'oku toko 7, pea 'i he taimi tatau pē 'oku 'i ai e tōnounou 'i he ivi ko 'eni e tokolahi ko ē 'oku fiema'u ki he division ko 'enī, pea 'oku, koe'uhī pē ko e ngaahi fakangatangata 'i he ivi fakapa'angá mo

e lahi ko ē ‘a e ngaahi *opening* ‘i he ngaahi lakanga ko ‘eni ‘oku fakangofua ‘i he Falepa’angá.

Hou’eiki mou fakatokanga’i hifo pē ‘i he ta’u fakapa’anga 2019 ki he 2020, ko e lahi taha ‘o e, ‘a e ngaahi lāunga na’e ‘ave ki he Potungāue Polisi pea mo e Kelekele, ‘a ia ko e Potungāue Fonua, hoko hake ki ai e *MIA, MAFF, MOI* pea fakaholoholo hifo pē, ko e lāunga si’isi’i taha ‘i he *MEIDECC, FISHER*, mo e Vai, ‘a ia ‘oku fakafehoanaki pē ia mo e ngaahi lipooti na’e ‘osi tufa atu ke mou me’a ki ai, ko e anga ;maheni pē ‘eni e ‘ū lipooti ‘oku mu’omu’a ma’u pē ‘a e Potungāue Fonua pea mo e Polisi, ka ‘oku ‘i ai e fakalakalaka ai ‘i he ngāue ...

<005>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Sea: ...Hou’eiki ko e ngaahi *final report* ena ‘e 21 na’e ‘osi lava ‘o fakakakato ‘i he vaha’a ta’u ko eni. ‘A ia ko e faikehekehe ‘a e *final report* mo e ‘ū lipooti ‘oku tāpuni. ‘Oku ‘i ai e ‘ū lipooti ‘oku tufa tohi atu pē ‘o fakakakato kuo lava ‘a e ngāue ki he tohi ko ia. Ko e ‘ū tohi ko ē ‘oku ki’i loloto ange ‘a e fakatotolo mo e fekumi ‘oku fa’u leva ia ko e lipooti pea ko ‘ene kakato ko ē ‘a e ngāue ki ai ‘oku ou ui ko e *final report*. Ko e ‘ū lipooti ko ē kuo lava ‘a ia ko e ‘ū lipooti lalahi ‘e 5 ‘oku fakapipiki atu pē ‘i he *annex* ‘a ia ko e ‘ū *case* kehekehe pē kau ki ai hono lāunga’i ‘a e Potungāue *MOI* ‘i ‘Eua mo e ‘ū *case* kehekehe pē ‘oku kau ai pea mo e *Real Tonga* he *appendix* fika 3 hono lāunga’i e *Port of Refuge* ‘i Vava’u mo e konga ko ē lele e ‘ū vaka pehē foki ki he *appendix* fika 5 ‘oku ‘i ai e *case* ai Hou’eiki mahalo ko e ‘ū konga lalahi pē ia ‘i he lipooti fakata’u tukukehe ia ‘oku fai he ‘Omipatimeni ‘enau ngāue ki he *outreach* pea ‘oku lele ‘enau ngaahi polokalama he *community* pehē foki ki he *social media* a’u atu he letiō pea ‘oku lahi pea mo ‘enau ‘ū polokalama he *Facebook* ‘oku ‘osi fakaikiiki atu pē he lipooti. Hou’eiki ko e to’o konga lalahi atu ia ‘a e lipooti ‘a e ‘Omipatimeni ki he ta’u 2019/2020. Fokotu’u atu ki he Fale tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehu’i. Tongatapu 1.

Tokanga ki he hoko atu ngāue ki he ngaahi fokotu’u he Lipooti

Siaosi Pohiva: Tapu mo e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā. ‘I he peesi 13 ‘oku ‘i ai e ngaahi *recommendation* ai fika 4 ‘oku pehē ko e fehu’i pē ia Sea ko e hā ‘a e hoko atu ki he ngāue ko eni ‘a e *recommendation* ko eni mei he ‘Omipatimeni ka ko u sio hifo ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a mahu’inga ai ke fai ha ngāue ki ai . ‘Uluaki ko e *proper use of road according to law* ko e *hold anyone who damage the roads to account, consider repairing the road and enforcing its statutory obligations*. Pea ko hono 4 ko e *consider investigating the complainants...*

Mateni Tapueluelu: Sea peesi fiha koā fakamolemole?

Siaosi Pohiva: Peesi 13 kātaki.

Mateni Tapueluelu: Faka-Tonga pē ko e faka-pālangi?

'Eiki Sea: ‘Oku me’a mai e Fakafofonga ‘i he 13 faka-pālangi, ka ko e ‘i hono faka-Tonga ko e palakalafi fika 6 ‘i he lipooti ko eni ‘ū potungāue. ‘A ia ko e peesi 14 ia ‘i he faka-Tonga.

Siaosi Pohiva: Ko ia ko e peesi 15 'oku 'asi ai ngaahi fokotu'u. 'Oku fokotu'u 'i he lipooti 'o e fakatotolo ke fai 'eni 'e he potungāue.

1. Tonu ke fakamamafa'i hono ngāue tonu'aki 'a e ngaahi hala 'o fakatatau mo e lao pea ke ta'ota'ofi 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi misini mamafa 'a ia 'oku nau maumau'i noa'ia e ngaahi hala.

2. Tautea'i ha taha te ne maumau'i 'a e ngaahi hala, koe'uhí kuo 'osi fai e ngāue ki ai e ngaahi lao ko eni na'e toki paasi.

3. Ko e tolu fakakaukau'i ke monomono 'a e hala pea ke faipau ki he ngaahi fiema'u mo hono fatongia 'oku tu'utu'uni 'e he lao. Pea ko e faka'osi fakakaukau'i hono fakatotolo'i 'o e ngaahi tukuaki'i 'oku fai 'e he kau lāunga ki he kautaha Aotearoa-Tonga *Forest Product Limited*.

Sea ko e 'uhinga pē 'eku 'ohake eni ko e fika 4...

<007>

Taimi: 1435-1440

Siaosi Pohiva : ...'oku 'ikai ko ha toki me'a eni fuoloa 'a e ngaahi lāunga 'oku 'oatu fekau'aki mo e pisinisi ko ení. Ko e fehu'i pē ko e hā 'a e ngāue hoko atu pea mei hē, pē 'oku ai ha mafai ke ne hanga 'o tu'utu'unia ke fakahoko ke pau ke fakahoko, pē ko e fokotu'u pē ia kae tau'atāina pē 'a e Potungāue pē ko ha kautaha ke nau fakahoko ia, mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Fakamālō atu Sea 'i he ngāue ko ení pea mo e fakakakato e 'Omipatimení pea 'oku mahino mai 'a e malavalava 'a e ngaahi fatongiá 'i he ngaahi ta'efiemālie 'a e kakaí, pea 'oku lava fai 'a e ngāue ki ai ke fakalelei'i 'a e ngaahi founga ngāue ko iá Sea. Na'a ku tokanga pē Sea ke u lave atu ki he lāunga ko ia pea mei he Fungafonuá, felāve'i pea mo e halá. Fa'ahinga ko eni 'oku 'ikai ke mou fu'u mea'i lelei 'a 'Euá, ko e hala eni he tu'akoló hake hangatonu fe'unga mo e fu'u pou telefoni ko ia 'a e TCC. 'A ia 'oku ki'i hake masila 'aupito pē 'a e hakenga ko ení pea ko e hala lahi ia ko ē 'oku 'alu ki he feitu'u ko ē 'oku lisi ko ē 'e he kautaha ko eni Aotearoa. 'A ia ko e feitu'u eni 'oku nau tā mai mei ai 'a 'enau 'akau pou pea mo e ngaahi 'akau ko iá.

Sea, 'oku ai 'a e hoha'a pē ia 'a e motu'á ni ki he tu'unga e hala ko ení pea na'e fai pē e fengāue'aki pea mo e kautahá, ko e 'uhingá pē 'ikai ke 'i ai ha founga ke nau tokoni mai ai ki he monomono ko ē 'o e kongá'i hala ko ení. Na'e 'osi valitā pē foki ia ko e ko e me'a ko ia na'e hokó ko hono maumau'i 'e he ngaahi fu'u loli mamafá mo e ngaahi me'angāue mamafá 'a e kongá'i hala ko ení 'i he, 'o tupunga ai 'ene maumaú. Pea ko u tui pē Sea ko e ngaahi fakakaukau ko ia na'e fai 'a e sio ki aí Sea, ke toki fai ai ha fengāue'aki, ko hono tuku'au'i ko ia 'a e ngaahi me'angāue mamafa pehé ni, pea ko e 'uhingá ke fakakau ai pea mo fakakaukau'i ko e 'uhingá ko e maumau ko ia 'i he halá 'oku nau faí. Pea ko u tui ko e lao ko eni na'e toki tali ko eni 'e he Fale Aleá Sea, kuo 'osi 'i ai 'a e ngaahi kupu ai pea mo e mafai ai 'oku 'oange ki he 'Eiki Minisitā ko eni 'o e Ngaahi Ngāue Lalahí ke fai ha 'eke fakalao ki he, ki ha taha 'oku ne maumau'i 'a e halá, pea neongo ia Sea 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke tau ō 'o a'u ki he, ko u tui 'e fai pē 'a e fengāue'aki lelei pea 'oku lolotonga 'i he Fungafonuá 'a e ngaahi me'angāue 'a e Potungāue 'o fakahoko 'a e ngāue ko ia he halá, pea 'oku ou tui 'e kau 'a e kongá'i hala ia

ko ení Sea ke fai ha tokanga ki ai ke lava fakalelei'i 'i he faingamālie vave tahá. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti.

Siaosi Pohiva : Sea tapu mo e Feitu'una...

'Eiki Sea : Tongatapu 1.

Fokotu'u tukuhifo Lipooti 'Ofisi 'Omipatimeni ke talanoa'i he Kōmiti Kakato

Siaosi Pohiva : 'To te'eki ai ke tali mai 'e ha taha 'eku fehu'í, pea 'oku ou fokotu'u atu pē 'e lava tukuhifo ki he Komiti Kakatō, ki'i talanoa'i ai ka faingamālie.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea fokotu'u atu ke tau pāloti he 'oku ou fokotu'u atu 'e au ke tali 'a e lipooti. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki, 'oku 2 'a e fokotu'ú 'i ai 'a e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā ke tau pāloti 'o tali e lipooti pea 'oku ai mo e fokotu'u mei he Fakafofonga Tongatapu 1 ke tau tukuhifo ki he Komiti Kakatō. Hangē pē ko 'etau Nu'utu'uni ngāue kuo pau ke tau 'uluaki pāloti mei he fokotu'u fakamuimui. Kole atu ki he Kalake. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke tali e lipooti ko eni kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile : Sea 'oku loto ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi...

Lord Tu'iha'angana : Kole pē ke u fakahoha'a atu.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Fokotu'u ko e angamaheni ka fokotu'u ha taha ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato pea tukuhifo

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti. Sea, ko 'etau founa angamaheni ia ka 'oku fokotu'u atu 'e ha taha ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō ke alea'i fakama'ala'ala pea tukuhifo. Ko e hā e fa'ahinga fokotu'u pehē.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki ko e angamaheni foki ia 'i he ...

<008>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Sea: ... ki he founa ngāue ko ē ki he ngaahi lao ko e lipooti foki eni pea kapau ko e fokotu'u ia ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga pē ke ...

Lord Tu'iha'angana: Ko u tui pē au 'Eiki Sea ko e hangē pē ko e me'a 'a e Feitu'una ka na'e kamata pē ia hangē ko e me'a 'a e Feitu'una fakama'ala'ala mai e ko e Feitu'una 'oku Sea ka na'e tuku pē ia mahalo na'e pehē 'e ma'ala'ala pē ho'o fakama'ala'ala mai e lipooti. Pea ko

ena kuo 'osi fakama'ala'ala pea kapau ko e me'a mahu'inga eni fekau'aki mo e ngaahi lāunga pea 'oku fiema'u ke ma'ala'ala 'ikai ke ngata pē he Fale Alea me'a mai ki ai e kakai 'o e fonua. Pea 'oku ou tui 'oku tonu pē ia toe fokotu'u atu ke 'ai ki he Komiti Kakato ka ke me'a mai 'o fakama'ala'ala ke ma'ala'ala me'a ko eni pea tau ko u tui ko e ke ma'ala'ala pē fanga ki'i fehu'i ko eni 'oku 'oatú kae hoko atu 'etau ngāue kae 'oua te tau pāloti pāloti pē ha ngaahi me'a 'o fai 'aki 'etau ngaahi me'a hili ko ia ko 'etau founa ngāue pē ia ka 'oku fai ha kole atu ke tukuhifo ha me'a ke fakama'ala'ala pea tukuhifo 'o fakama'ala'ala pea ko e tahá ko e Feitu'una 'oku ke 'oku 'i ai 'a e potungāue ko eni ke tau'atāina ange e feme'a'aki he Komiti Kakatō ke 'oatu e ngaahi fehu'i pea ke fakama'ala'ala lelei pea 'osi pē ko ia pea 'ohake ko u tui 'e 'ikai ke lōloa mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e kole eni ke tukuhifo kapau te ke loto lelei ke fakafoki ho'o fokotu'ú.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Falé 'Eiki Sea. Ko e Feitu'una pē 'oku Sea pea ko e hā pē ho'o tu'utu'uni pea faka'osi pē Sea ka 'oku monū'ia e motu'a ni kuo 'osi mahino lelei pē lipooti ia 'oku 'omai pea mei he 'Omipatimeni koe'uhí ko 'ene 'oatu ko ē ki he Komiti Kakato 'oku 'ikai ke u toe tui au 'oku toe ai ha me'a 'e fakama'ala'ala ai tukukehe kapau na'e 'ikai ke, te'eki ke me'a lelei e Hou'eiki 'o lau e lipooti he 'oku nau 'osi 'omai pē 'a e ola 'a e ngāue pea mo e ngaahi lipooti ki he ngāue ko ē na'e fai mo e ngaahi fokotu'utu'u ki he hoko atu. Mālō Sea.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia Sea ko 'eku kole pē 'a'aku e laumālie ko ia ke 'uhinga hangē pē ko u me'a au hono fu'u pāloti'i pē ia founa ngāue pē ia te tau lava pē tautolu 'o mahino pea fai ka 'oku hangē ko ē 'oku pāloti tautolu te tau tō kehekehe holo he me'a kae kole pē au ke tau felotoi pē ko ē me'a mai 'o tukuhifo kae fai e fehu'i ke fakama'a'ala pea toki tuku atu mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko u tui 'oku loto taha pē Fale ni.

Tokanga 'ikai uesia ngaahi maumau ne hoko ki he hala kimu'a pea fakapaasi e Lao Hala

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ko e tu'u atu pē 'a'aku ia 'Eiki Sea koe'uhí ki'i tokoni atu pē koe'uhí ko e lipooti ko eni ko e lipooti fakahangatonu ia 'o e kautaha taautaha 'a eni ko ē ko ē *Aotearoa Tonga Forest Product* ko eni ko ē me'a 'a eni ko ē ko ē 'i 'Eua ka ko e lāunga foki ko eni na'e 'ave ki he 'Omipatimeni 'o fekau'aki mo e maumau 'a e hala lolotonga ia 'Eiki Sea ko u tui pē 'oku mea'i pē he Fakafofongá na'e te'eki ai 'oku 'osi 'i ai pē lao ia ko eni ka koe'uhí ko hono ko e fehu'i ko ē na'e 'omai ko ē 'e he 'Eiki Fakafofonga pē ko e hā ha ngāue 'o fakatatau ki he fokotu'u ko eni ko ē 'oku 'omai ko ē mei he 'Omipatimeni 'Eiki Sea koe'uhí ko e ngaahi ngāue ko eni ko e fatongia foki e 'Omipatimeni ko 'enau hanga pē nautolu 'o fakatoto'lo'i pea tuku mai e lipooti. Pea koe'uhí pea toki hanga leva he ngaahi potungāue 'o fakahoko pē 'oku fakalao pē ta'efakalao 'a e lipooti ko ē ko ē na'e fai 'Eiki Sea ka ko e me'a ko u 'uhinga ko ē ki ai 'Eiki Sea ko e na'e toki ko e ngāue foki ko eni na'e fai ia kimu'a pea toki paasi e lao ko eni ko ē 'o fekau'aki ko ē pea mo e hala Pule'anga ka koe'uhí ko e ngaahi ngāue na'e fai kimu'a 'Eiki Sea he 'ikai ke lava ke fihia 'i he lao fo'ou ko ē he taimi ni koe'uhí kapau 'e 'i ai ha ngaahi ngāue na'e fai kimui ni 'Eiki Sea he 'osi ko ē paasi 'a e laó ko u tui hangē 'e 'Eiki Fakafofonga ko u tui 'oku 'i ai e maumau 'a e laó ai pea 'e fai e ngāue ia ki ai 'o fakatatau. Hangē ko e Potungāue ko eni ko ē Ngāue Lalahí ko nautolu 'oku 'i ai e ngaahi mafai ko eni ko ē ki he tautea.

Ka ko e lipooti ko ē na'e 'omai ko u tui pe na'e fa'u e lipooti ia ko eni te'eki ke paasi e lao ia ko ē ko ē he taimi ni ke fai e ngāue ki ai Fakafofonga ka ko u tui ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni ka 'i ai ha toe 'oku, na'e 'i ai pē lao pehe ni ia 'ū lao ia kimu'a ki hono maumau'i e halá 'e ha taha pē ka koe'uhí ko e tu'unga ko ē he taimi ni ko e lipooti fakataautaha ko eni 'Eiki Sea ko u tui 'oku ki'i lahilahi, 'e lahi e ngāue ko ē ki ai ke toki fakahoko atu hono faka'iló he ko hono lāunga'i 'o e kautaha taautaha. Ka ko hono mo'oni ko e ngaahi maumau ko eni he halá 'Eiki Sea ko e fatongia pē 'o e Pule'anga ke ngaahi pea ko u tui na'e hoko hono fa'u ko eni e lao ...

<009>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Polisi: ... fo'ou ke lava leva 'o fai ha ngāue ki he ngaahi me'angāue lalahi ko 'ení 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē 'oku fai atu ki ai e tokangá 'Eiki Sea he koe'uhí ko e ngaahi me'angāue lalahi 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ke 'i ai ha lao ia 'i he fonua ni ke ne hanga 'o ta'ofi ha mamafa ha me'angāue ke lele he hala. 'A ia ko e me'a ko e lāunga ko 'eni 'oku 'omai ko 'eni ko e 'omai 'a e fokotu'u ko 'eni ki he ngaahi maumau ko 'eni ke toe tokanga'i ange 'a e ngaahi me'angāue lalahi ko 'eni 'oku lele 'i he hala, 'a 'eni ko 'eni 'oku nau hanga maumau'i, he 'ikai ke ngata pē ia 'i 'Eua, ka koe'uhí 'oku ou tui 'e fakahū mai 'a e lao ko 'eni kapau 'e 'i ai hano fakatokanga'i 'a e me'a ko 'eni 'e fakahū fakalukufua mai ki he fonua fakalukufua, he 'oku ou tui 'oku mea'i pē 'e he Feitu'una 'a e anga ko ē ko ē tu'unga 'oku 'i ai ko ē hotau hala pea mo e anga ko ē ngāue faka'enisinia 'oku fai ko ē ki ai, pea 'oku fai e tokanga lahi ia ki he fokotu'u ko 'eni, he 'uhi he te ne uesia fakalukufua e kakai 'o e fonua, ka ko 'ene taumu'a ko ē 'o e lāunga ko 'eni na'e lāunga'i pē kautaha 'e taha, ka koe'uhí he'ene tu'unga pehē 'oku fai e tokoni atú Fakafofonga he ko e lāunga ko 'ení 'oku makatu'unga pē ia mahalo ki 'Eua, tukukehe kapau 'oku kau ai pea mo 'enau fahi'anga papa ko 'eni 'i Tokomololo ki hono fetuku ko 'eni ko ē pea mei uafu, ka ko e me'a 'oku fai atu ko ē tokangá ia ko e maumau ko 'eni, 'oku fai hono fakakaukau'i he'e uesia fakalukufua 'aupito mei he tulekitā 'alu ai pē 'o a'u ki he fa'ahinga me'angāue kotoa 'oku lele 'i he halapule'anga.

Ka ko 'eku tokoni atu pē 'aku ia Fakafofonga, 'oku koe'uhí ko e lāunga fakafu'ituitui ka koe'uhí 'e uesia fakalukufua e fonua ia 'i he hangē ko e ngaahi natula he taimi ni e ngaahi ngāue lalahi 'a e Pule'angá mo e 'ū me'a pehē, pau leva ke fakangatangata hono hū mai e me'angāue mo e 'ū me'a ko ia mo hono taimi ke ngāue'aki ai 'Eiki Sea. Pea ko e me'a pē 'oku fai atu ki ai e tokangá ia he koe'uhi ko e lipooti ko ē 'a e Feitu'u na ko e natula ia 'Omipatimeni ko 'enau hanga pē 'enautolu 'omai 'a e lipooti pea hoko atu leva 'e he feitu'u ko ē ko ē 'anautolu e lao mo e me'a ke fakamālohi'i 'Eiki Sea.

Ko e me'a pē 'oku fai ko ē 'a e tokoni atu ko ē ki ai, kapau 'e tukuhifo ki lalo te tau toe fou pē 'i he 'uhinga pē ko 'ení Fakafofonga. Ka 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he Feitu'u na 'a e me'a ko 'ení, he ko e me'a ko ē 'oku ou lave'i ko ē ki heni te tau hanga heni 'o tautea heni ha taha pē 'oku ne hanga 'o maumau'i e hala, hangē ko e lele ha tulekitā 'o pelepela e hala pē ko 'ene tō e mata'i palau, 'e uesia, ka koe'uhí ko hono 'omai fakalukufua pea 'oku 'omai ki Fale ni, totonu ko tautolu te tau hanga ko ē 'o fakakaukau'i hono hoko atu ko ē hono fakahoko e fatongia ko 'ení ke fa'u ha lao, koe'uhí ko e lāunga ko 'eni, pea mo e fokotu'u ko ē 'oku 'omai ko ē mei he 'Omipatimeni ke tokanga'i e ngaahi me'a ko 'eni ki he maumau 'oku fai 'e he kautaha ko 'eni, ko ia pē Sea.

Kole tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke fai ha fakama'ala'ala fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u he Lipooti 'Ofisi 'Omipatimeni

Siaosi Pohiva: Sea fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā 'i he 'omai e ki'i fakama'ala'ala ko 'eni, ko e 'uhinga 'a e tokanga atu 'aku ke tukuhifo ki lalo ke fai ha fakama'ala'ala he na'e 'ikai ke 'omai ha fakama'ala'ala ia fekau'aki pea mo e fehu'i, mo e ngaahi fokotu'u ko 'eni, he 'oku konga 2. 'Uluaki, fakama'ala'ala mai angé ki he tu'unga, tupu'anga 'o e fakatotolo ko 'eni. Ko e fakamatala ko ē 'a e Minisitā 'oku hangē 'oku tau 'osi, 'osi tautea'i 'etautolu ia ha ngaahi kautaha, ko e me'a ia 'a e Fakamaau'anga ko 'ene toki hanga 'o fakahoko. Ko 'eku fehu'i 'aku ia, 'uluaki ke fakama'ala'ala, ko hono ua, ko e hā e hoko atu pea mei hē, 'a e fokotu'u ko ē 'oku tu'utu'uni pau ki ai e lao, pē ko e tuku, tētē pehē pē ia Sea, mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou tui 'oku hoko atu e feme'a'aki ia 'i he lipooti ke tukuhifo ai pē ki he Komiti Kakato ke mou feme'a'aki ki ai. 'A ia ko e lipooti ki he 'Omipatimeni tukuhifo ki he Komiti Kakato, ko 'ene lava ia 'etau 'asenita fika 6. Kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato)

<005>

Taimi: 1450-1455

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, ko u kole ke u hūfanga he tala fakatapu kakato kuo me'a'aki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Fakafeta'i pē ho'omou kei laumālie lelei Hou'eiki. Tau hoko ai pē ki he 'etau 'asenita 'i he fika 6. 'A ia na'e tukuhifo 'e he 'Eiki Sea ke fai ha feme'a'aki ki ai 'i he Komiti Kakato. 'A ia ko e fika 6.3 'i he Lipooti Fakata'u 'a e 'Omipatimeni 2019 ki he 2020. Pea na'e ngata e feme'a'aki ai he peesi 15 he ngaahi fokotu'u na'e fai ai 'a e feme'a'aki fehu'i mei he tēpile 'a e kakai 'a e Fakafofonga Fika 1. Pea 'oku 'atā pē ke toe fai pē ha feme'a'aki 'i he lipooti. 'Oku 'ikai ke fakangatangata pē ki he 'uhinga 'a e fehu'i 'a e Fakafofonga Fika 1 'o Tongatapu mou me'a mai Hou'eiki mālō.

Kole tuku ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi ke fai ha ngāue ki he lāunga kakai fekau'aki mo e hala

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea, tapu atu ki he Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Sea 'oku 'i ai e ki'i hala pea mei he fu'u maka 'i Kahoua 'oku hū mai 'a e hala 'i he hala ko ē mei Kahoua ki Sia'atoutai. Ko e ki'i fo'i konga ko ē 'oku hū mai mei he fu'u maka ki he fo'i hala ko ē ha'u mei Kahoua ki Sia'atoutai 'oku tokakovi ma'u pē ia. 'A ia 'oku mahino pē ia. Ko e ngaahi loli mamafa ko ē 'i he fu'u maka ko ia 'oku ne hanga 'o maumau'i e hala 'a e fo'i konga ko ia.

'Oku ou tui Sea kapau te tau hanga 'o fakatotolo'i ko e lipooti foki ko eni ko e 'uhinga pē ki'i fo'i me'a ia ko eni ko e lāunga ko ē 'a e kakai 'i he ki'i fo'i konga hala ko eni. Ko e lahi hono ngāue'aki he 'ū loli mamafa ko ē 'a e kautaha ko eni. Kapau te tau hanga 'o fakatotolo'i 'a e 'ū keli'anga maka Sea mahalo ko e fo'i talanoa tatau kātoa e 'ū keli'anga maka pea ko u tui ko e me'a ia na'e 'uhinga ko ē ki ai 'a e Minisitā Pa'anga mo e Minisitā Polisi 'anenai tuku ke tau toki sio ke toki 'ai hano lao fakalelei kapau te tau hanga 'o fakatotolo'i 'a e

kautaha ko eni 'o tau pehē 'oku tau muimui'i 'enau ngāue'aki 'enau 'ū loli mamafa 'enau 'ū me'alele mamafa 'i he konga hala ko eni ko e 'uhinga ia 'ene tokakovi te tau faitatau ki he 'ū keli'anga maka. Ka ko u kole pē au Sea he na'e 'osi fakama'ala'ala pē ia 'e he Minisitā Pa'anga. Ko muli foki mou mea'i pē ko e 'ū konga hala ko ē 'oku fai ai 'a e afe ko ē 'a e 'ū me'alele mo ngāue'aki ko ē he 'ū loli mamafa 'a e 'ū me'alele mamafa. 'Oku nau ki'i fakamatolu 'enautolu 'a e valitā. Ko e 'ū konga ia 'e ni'ihī 'oku hanga 'e he 'ū manga hala 'oku nau hanga 'e nautolu 'o sima'i. Koe'uhī he 'oku mahino pē ia ko e afe ko ē 'a e 'ū me'alele mamafa 'oku ne hanga 'e ia 'o to'o 'a e ... faingofua 'aupito 'ene to'o 'e ia 'a e valitā, ka ko eni 'oku 'osi fakama'ala'ala mai Sea, pea 'oku ou tui ko e 'uhinga pē 'a e me'a ke fakafoki mai ki he Potungāue 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi ke nau fai ha ngāue ki ai pea 'oku lave'i he motu'a ni 'oku teuteu ke a'u mai 'a e valitā 'a 'Eua. Na'a lava ai leva 'a e Minisitā Pa'anga ia mo e Minisitā Mo'ui 'o fai ha ngāue ki he ki'i konga hala ko ia ke valitā'i pea ki'i fakamatolu'i hake kae fiemālie e kāinga. Pea hoko atu ai pē 'etau ngāue Sea. Mahalo ko e ki'i fakama'ala'ala pē ia ki he me'a na'e fai ki ai 'a e tokanga pea ko u fokotu'u atu ke tau fakapaasi e lipooti mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. Me'a mai Fakafofonga Fika 1.

Angamaheni 'i muli totongi ngaahi kautaha nau maumau'i e hala 'a e totongi makehe

Siaosi Pohiva: Mālō 'aupito ki he Minisitā he fakama'ala'ala 'oku fai. Ko e toe ki'i fehu'i pē eni 'e taha. Ko e angamaheni foki 'a e ngaahi ngāue pehe ni 'i muli 'oku *charge* e ngaahi kautaha pē 'oku totongi e ngaahi kautaha ia 'oku nau hanga 'o maumau'i e hala pē ko ha fa'ahinga me'angāue fakapule'anga 'aki ha ngaahi *fee* makehe ia, lolotonga 'etau talitali ki ha lao ke fa'u mai hano tu'utu'uni ki ai, tu'utu'uni ko e solova, ko hono tanu valitā 'a'ana ko e ki'i solova fakataimi pē ia, 'ikai ha fa'ahinga mafai pē ko ha fa'ahinga tu'utu'uni ke fai mo fakamālohi'i e ngaahi kautaha ia ko eni 'oku 'ikai ke u tui 'oku puli e kautaha ko eni te nau totongi makehe nautolu ia ki he Pule'anga koe'uhī ko e maumau 'oku nau fakahoko. Ko e 'osi ange me'a 'oku fua ia 'e he kakai 'o e fonua. To'o eni mei he tukuhau.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga. Me'a mai 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ki'i tokoni pē. Tapu mo e Feitu'una Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka u toki tokoni atu he ko u lave'i lelei e me'a 'oku fai ai 'a e feme'a'aki mālō.

Kau kongahala fai hono lāunga'i he polokalama fakalelei hala e Pule'anga

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu ki he Feitu'una Sea pehē 'eku fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmīa mo e Hou'eiki Kapineti, fakatapu heni ki he Hou'eiki Nopele pehē foki 'eku fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'anenai. Na'a tau toki paasi pē 'a e Lao ki he Ngaahi Hala pē ko e *Roads Act* pea 'oku kau ai 'a e maumau'i ko eni 'a e ngaahi hala. Pea 'oku a'u pē 'a e mo'ua ia 'o pa'anga 'e 1 kilu 'oku ...

<007>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : ... ki he tu'unga ko ē 'oku maumau'i ai 'a e halá. Ko e ngaahi ko e me'a ko eni ko ē Sea na'e hoko ko ē Sea na'e hoko ia kimu'a pea toki paasi 'a e fo'i laó. Ka 'i he taimi tatau ko e hala ko eni Sea 'oku kau pē ia 'i he polokalama ko eni 'a e potungāué ki hono ngaahi 'a e fo'i kongá hala ko eni. Pea 'oku ou tui Sea ko e anga pē ki'i tokoni atu pē ki he fehu'i ko eni ko ē 'a e Fakafofongá ki he maumau'i ko eni 'a e halá. Mālō Sea.

Sea Komiti : Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā. 'Oku kau ai mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e hala fakataimi hangē ko Holopeká 'i he felōtoi mo e Pule'angá 'i he, ke fai ha ngāue ki he 'Eiki ma'u tofi'a ko iá. Mālō. Ka 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki. Kuo paasi hono laó ka 'oku tonu leva ke siofi e, 'a e ngaahi me'alele pea kapau 'e 'alu e totongi ki he mamafa 'etau ngāué ko u lave'i 'oku mo'oni e 'Eiki Minisitā Polisi 'e 'i ai e fakangatangata 'o e halá mo e me'a ko eni 'oku fai ai e laungá. Kiate au kapau 'e 'alu 'a e fehu'i ko eni 'o a'u ki he Uafu Kuini Sāloté 'e fou mai e ngaahi loli koniteina 'i fē? Pea ko u tui 'e tuku ia ki he Pule'angá ke fai 'enau ngāue ki ai pea 'oku mo'oni 'aupito e 'Eiki Minisitā MEIDECC 'oku mau fakafehu'i ma'u pē homau ki'i vāhengá 'oku 'i ai nai ha konisēnisi e ngaahi loli maká ko 'enau toki 'alu pē mei he loli maká 'oku tokakovi ai homau halá 'o lī hifo ha fo'i maká he ko 'enau ha'u pea 'oku hoko 'aupito e ngaahi maumau ko iá ka ko e me'a ia 'a e Pule'angá Hou'eiki. Fakafofonga ko u lave'i kuo, na'e paasi e lao.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai kae tuku ā 'eku fakamalanga.

Lord Fakafanua: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai koe.

Puipuitu'a ki he lāunga na'e fai mei 'Eua ki he maumau'i hala pule'anga he kautaha Aotearoa Tonga Forest

Lord Fakafanua: Fakatapu atu ki he Feitu'una Sea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō kae lava ke tākaki atu ki he ngaahi feme'a'aki ko eni 'oku 'ohake 'e Tongatapu 1. Ko e lāunga ko eni Sea 'oku hā he peesi 12 ko eni 'a e, 'i hono fakapālangi e Lipooti 'Omipatimeni pē ko e peesi 14 mo e 15 'i he faka-Tonga. 'A ia ko e tupu'anga e lāunga ko eni ko e kau ngoue 'e toko 6 'i 'Eua. Ko 'enau lāungá he ko e hala ia 'oku nau ngāue'aki ki he'enau 'alu faka'aho ki he feitu'u ko ē 'oku fai ai 'enau ngoué hala pou telefoni. 'Oku talu e kamata e ngāue ko eni 'a e Kautaha Aotearoa Tonga Forest Product Limited mo 'enau fakatokanga'i 'oku 'alu pē taimi mo e toe kovi e halá pea 'oku nau hanga 'o lāunga'i ko e 'uhinga e maumau 'a e halá ko e ngaahi me'angāue mamafa ko ē 'oku ngāue'aki 'e he kautaha ko eni.

Na'e fokotu'u leva he toko 6 ko eni ki he Pule'angá pē 'e lava ke fai ha ngāue ki he halá ke fakalelei'i koe'uhí ko e hala eni 'oku ma'u ai 'enau mo'uí. Pea na'e 'ave 'a e tali mei he Pule'angá ko e ngaahi ngāue pē 'oku hā 'i he polokalama ngāue hala ko eni 'a e Pule'angá ke fai e ngāue ki ai 'i 'Euá hili ko iá ko e 50,000 pē na'e vahe he Patiseti ko eni e Pule'angá ke ngaahi 'aki e 'ū hala ko ē 'i 'Euá 'i he ta'u ko iá. Pea na'e 'osi fakamahino'i pē he MOI ko e hala ko ē 'oku fai ki ai e tokanga 'e ngaahi ia 'i loto fakatatau pea mo e polokalama tanu hala ko eni 'a e 'Eiki Palēmiá. Hili ko iá na'e fai e fakatotolo 'a e 'Omipatimeni 'o ma'u ai ngaahi recommendation pē ko e ngaahi fokotu'u ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a Tongatapu 1.

Sea ko e fokotu'u 'oku 4. Ko e 'uluaki fokotu'u ke *enforce* pē ngāue'i he Pule'anga 'a e tu'utu'uni e lao ke 'oua 'e laiki pē maumau'i e hala ko ení 'a eni ko ē kuo 'osi me'a mai he 'Eiki Minisitā talu hono paasi e laó 'i Fale ni 'e tu'utu'uni e lau ko iá ki hono ngāue'i totonu e halá

Ko e fokotu'u hono uá ke tautea'i e ni'ihī ko eni 'oku nau hanga 'o maumau'i e ngaahi hala pea 'oku ou tui ko e tali ki he fokotu'u hono 2 ko eni mei he 'Omipatimení 'oku 'osi 'i he lao pē ia he taliui e tokotaha kotoa pē ki he lao mo e ngaahi tautea 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā *MOI*.

Fokotu'u hono tolu ke, 'a ia 'oku, ke fakakaukau'i e monomono ko eni e halá pea na'e 'osi me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e me'a ko ení 'e pule pē 'a pa'anga. Pea 'oku ou tui na'e 'osi 'ave 'a e tali ko eni mei he Pule'angá fekau'aki pea mo e polokalama tanu hala ko eni 'a e 'Eiki Palēmia 'e fakakau 'a e hala ko ení 'i hono solova 'i he fokotu'u fika tolu.

Pea ko e fokotu'u hono fā ke fakakaukau'i mo fakatotolo'i ko e fokotu'u manatu'i ko e me'a pē eni ia 'a e 'Omipatimení ke nau fakakaukau'i fakalotofale pē pe 'e hoko atu ha'anau fakatotolo ki he kautaha ko ē na'a ne hanga 'o maumau'i e hala 'i he ta'u ko eni. Ko u tui ko e fakama'ala'ala pē ia ...

<002>

Taimi: 1500-1505

Lord Fakafanua: ... tānaki atu ki he ngaahi fakamatala kuo 'osi 'oatu mei he Pule'anga Sea mālō.

Sea Komiti: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele toki mahino ko e fakamaama mei he tafa'aki 'a e Pule'anga, me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga toe pē miniti 'e taha.

Fai ngāue Pule'anga ke fakalelei'i konga hala lāunga'i mei 'Eua

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea mo e Hou'eiki e Komiti Kakato Sea, ko e ki'i monomono atu pē kuo 'osi mahino pē ia ko e maumau'i pē ia he ngaahi me'angāue mamafa ko eni ka he 'ikai ke, te u pehē 'e au kuo peseti 'e 100 he maumau'i he ngaahi me'angāue manatu'i ko e ki'i fo'i konga hala ia ko eni 'oku, fu'u hake ma'olunga ia 'oku kau pē pea mo e vai ia ai 'Eiki Sea ka ko hono fakamā'opo'opo ko eni 'oku fai e ngāue ki ai ke fakalelei'i e konga hala ko eni 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti: Mālō, Hou'eiki tau ki'i mālōlō ai pea mou toki me'a mai ke tau fakakakato.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki toe 'i ai ha feme'a'aki ko ē kuo fai e ngaahi fakamaama e ..., me'a mai Tongatapu fika 4.

Tokanga ki he 'ikai ma'u monū'ia kau 'ofisakolo ke nau poaki mālōlō pē *leave/allowance*

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he efiāfi ni, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato, Sea ka u fai atu pē ha ki'i fakalavelave nounou 'aupito 'i he lipooti ko 'eni. 'Oku ou tokanga Sea ki he peesi 9 faka-Tonga fekau'aki 'eni Sea pea mo e kau 'ofisakolo, ka u lau atu pē mu'a ha ki'i konga nounou 'a ia kamata mei he palakalafi fika 3 'i 'olunga 'oku pehē. 'Oku 'ikai ke kau 'a e kau 'ofisakolo he ma'u 'a e monū'ia ke nau poaki mālōlō pē *leave*, pē ma'u ha vahe fakataimi *allowance*.

Sea ko e fakatātā 'ena 'oku hoko hifo ki lalo *title*, 'ofisakolo le'ole'o, 'a ia na'e 'i ai e tokotaha na'e 'ofisakolo le'ole'o 'i hono fakahoko 'e he 'ofisakolo ko e 'alu e 'ofisakolo ko 'eni, lava atu ia ki muli pea ne hanga 'e ia 'o 'ai e tokotaha ke le'ole'o, pea ko e 'alu e tokotaha ko 'eni ke *claim* koā 'ene taimi na'e le'ole'o ai na'e 'ikai ke ma'u. Pea 'oku ou tokanga pē ki heni Sea ai 'oku hoko atu 'o pehē 'a ia ko e palakalafi 'uluaki pē ia 'i he malumalu hifo 'o e *title* 'ofisakolo le'ole'o, sētesi fika 3, 'oku pehē, na'e 'ikai ke mahino ki he 'ofisakolo ko e taimi 'e hoko ai ha tūkunga pehē 'o le'ole'o, 'oku hoko pē 'a e Pule Fakavahe ko e 'ofisakolo le'ole'o ia. Pē 'oku hoko hifo ai Sea ki he palakalafi hono hokó, na'e fakahā ki he 'ofisakolo le'ole'o 'e he Potungāue he 'ikai ke ma'u ha'ane vahe ki he 'uluaki māhina koe'uhí fakatatau ki he tu'utu'uní ko e Pule Fakavahe 'e hoko ko e 'ofisakolo le'ole'o. Hoko atu pē ki he palakalafi fakamuimui, fakatatau ki he potungāue na'e fakahoko 'eni koe'uhí ke fakahaofi 'a e vāhenga na'e mei totongi atu kapau na'e toe 'i ai ha taha kehe na'e le'ole'o. 'Oku 'ikai ke ma'u vāhenga le'ole'o 'a e Pule Fakavahe he taimi 'oku le'ole'o ai he fatongia 'ofisakolo. 'A ia ko e taimi pē 'oku lava atu ia ha 'ofisakolo pea le'ole'o pē Pule Fakavahe ka 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'ane toe *allowance* 'oku ma'u mei ai.

Pea ko e 'uhinga pē ia Sea 'o e ki'i fakahoha'a ko 'eni, he 'oku fakahoko mai he lipooti ko e kau, ko e kakai ko 'eni 'oku laini mu'a he taimi 'oku hoko ai ha tūkunga fakavavevave mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula, he ko e kau ma'u mafai kinautolu 'o e Pule'angá 'i he fakalotofonua mo fakakolo.

'A ia ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni Sea ko hono 'uhingá pē ko 'etau tu'unga mātu'a Pule Fakavahe mo e 'ofisakolo pea ko e kole pē ia Sea ke 'omai angé ha ki'i fakama'ala'ala ki heni, ko e pehē 'oku 'ikai ke nau ma'u ha *leave*, mālōlō poaki, poaki mai ha ki'i taimi pē ko ha *allowance*. 'A ia ko e tu'u ko ē Sea 'oku nau lele pē nautolu mei Sanuali ki Tisema, ko e kole pē fakama'ala'ala mai pē kapau ko e mo'oní ē 'oku 'ohake 'i he lipooti ko 'eni 'e lava nai toe fakakaukaua ke 'i ai ha ki'i taimi ke nau ki'i mālōlō ai mo 'i ai ha fanga ki'i *allowance* pehē Sea. Ko e ki'i fehu'i pē ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu fika 4, mahino ki he motu'a ni ko e ma'u ngāue fakapule'anga ko 'eni na'e 'i he malumalu 'o e Potungāue Fakalotofonua pea na'e toki fai hono fokotu'u ko e tu'utu'uni 'e he Fale ni pea tali toe foki pē ia ki he fa'unga motu'a na'e malumalu ki ai, kae me'a mai e 'Eiki Minisitā Fakalotofonua.

Saia Piukala: Sea fakamolemole ke sai mu'a ke ki'i, kae toki 'oange e faingamālie ki he Minisitā.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Poupou ke fakamahino ‘isiu mahu’inga fekau’aki mo e ‘ofisakolo

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’una, kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Sea ‘oku ou fokoutua hake pē au Sea ke poupou atu ki he mahu’inga ‘o e *issue* ko ‘eni ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga ko ia ‘o Tongatapu 4. Sea na’e lele atu ‘a e motu’a ni he ‘a’ahi Fale Alea, na’e ‘ohake ai ...

<005>

Taimi: 1525-1530

Saia Piukala: ... ‘isiu ko eni pea ‘oku ‘i ai e kau ‘ofisakolo ia ‘oku nau kau he *lockdown* ko ē ‘i muli pea ‘oku ‘i ai e fa’ahinga ‘oku nau le’ole’o ka ko e ō atu ko ē ke ‘ai e ki’i vāhenga ko ē ‘enau le’ole’o ‘oku ‘ikai ke tali ia. Pea toki fakahoko mai he taimi ko ia ko e pule fakavahe ia ‘oku le’ole’o ka ‘oku ‘osi le’ole’o mai e tokotaha ia na’e felotoi pē ‘a e ‘ofisakolo pea mo e Potungāue ko eni e *MIA* ke fakahoko, ka ko u tui ko e ‘isiu mahu’inga eni ke fakamahino ai leva he ‘aho ni ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai kae holomui ā e fa’ahinga ‘oku nau le’ole’o he lakanga he ‘oku ‘ikai ke ma’u ha ki’i vāhenga kae tukuange pē ki he pule fakavahe he ‘oku ‘ao’aofia pea ‘ikai ke fu’u mahino ia Sea he tu’unga ‘oku ‘i ai he taimi ni. Pea ‘oku ou fakahoha’ a pē au Sea ‘oku ‘i ai e kau ‘ofisakolo ‘i hoku vāhenga Vava’u 14 nau lolotonga tukuvakā le’ole’o e fa’ahinga kehe ka ‘oku ‘ikai ke ma’u ha vāhenga ia ke toe fakamahino mai pē he ‘Eiki Minisitā ke toe mahino ange ‘isiu ko eni ‘o ‘ikai ke toe ‘i ai ha palopalema hano tālanga’i Sea. Mālō e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Kakai ‘o Vava’u mahino kiate au ‘oku kehekehe e pule fakavahe mo e ‘ofisakolo he taimi fili ai. Ka ke me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Ta’efakalao ke fili he ‘ofisakolo hano le’ole’o taimi ‘oku folau ai

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu’una Sea tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea kae tuku mu’a ke u kau atu ai pē ‘i he tali e fehu’i ko eni pea ‘oku mo’oni ‘aupito ‘io ‘oku ‘asi heni foki he ko e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe ‘oku kau ia ‘i he malumalu ‘o e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Pea ‘oku mo’oni pē ia Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau vāhenga ‘anautolu ke nau toe livi. Ko e tu’utu’uni pē ia pea mo e lao Sea. Ka ko u tui ‘e lava pē ke fai e ngāue ki ai kapau ‘oku loto ‘a e fakataha ‘Eiki ni. Sea ko e me’a ko ē ki he le’ole’o ‘oku ‘osi fakamahino ‘i he ako ‘oku ‘alu holo ai e tafa’aki pē ko e va’a ko ia ‘a e potungāue ko ia ki he va’a ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe, ka ‘i ai leva ha taha ‘oku folau ‘oku pau ke ne poaki ki he pule fakavahe pea hanga leva ‘e he pule fakavahe ‘o fakahoko mai ki he Potungāue ko ia ‘a e motu’a ni ‘a ia pea ‘e fai atu leva ‘a e ngāue ki ai ‘o fakahoko ‘e folau kae tukuange ki he pule fakavahe. ‘Oku ou tui kimu’a atu ia na’e ma’u ai e fo’i ..’a e fo’i mahino ko ia ‘o folau pē ‘ofisakolo pea ne hanga ‘o ‘ai atu ‘oku fili pē ha taha ke le’ole’o mai ki ai ta’efakalao ia Sea. Ko ‘ene totonu ko ē he taimi ni pea mo e lao pea mo e tu’utu’uni ko ē he taimi ni ‘oku ‘osi ‘asi lelei pē hono fakamahino ki he kau pule fakavahe mo e kau ‘ofisakolo, ka ‘ilo ange ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku folau, poaki ‘a e ‘ofisakolo ko ia ki he pule fakavahe, pule fakavahe ia te ne lipooti mai ki he ‘ofisi ko ia ‘amautolu pea ‘e fakahoko atu

leva ki ai ko e pule fakavahe pē te ne fai e le'ole'o 'ikai ke kau e 'ofisakolo ko ē 'oku folau he'ene fili pē 'i ai ha taha ke 'alu hake 'o le'ole'o. Ka ko e tu'utu'uni ko ē he taimi ni kuo pau ke fakahoko he pule fakavahe ki homau 'ofisi pea 'e fakahoko atu pē ki ai le'ole'o pē pule fakavahe ke ne fai pē fo'i ngāue ko ia 'e taha. 'A ia 'oku 'i ai e kau 'ofisakolo he taimi ni 'oku 'osi mama'o atu na'e toki mama'o atu.

Sea Komiti Kakato: Kātaki pē 'Eiki Minisitā, 'a ia 'e vahe 2 leva e pule fakavahe ia?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Ikai

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Ikai ha vahe makehe pule fakavahe taimi 'oku le'ole'o ai he folau 'ofisakolo

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kei ma'u pē he pule fakavahe 'ene vahe pē ko ia kae toe e ki'i sēniti ko ia 'o sio mai pē ki he Pule'anga pea mo e tu'unga ko ē 'oku tau 'i ai. Pea ko ia Sea 'oku ...ko e tu'unga ia ko ē he taimi ni 'o e le'ole'o ka 'oku ou tui ko e me'a lelei 'aupito ke fai e tokanga ki ai pea 'oku ... kapau ko e me'a ia 'oku fakatokanga'ia ke fai ha ngāue ki ai pea 'oku faka'ofa'ofa pē pea ko e kimu'a atu na'e pehē taimi ni 'oku 'oange pē fatongia ia ke le'ole'o pē pule fakavahe ki ai he'ikai ke toe 'i ai ha vahe makehe ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Fakafofonga ka 'oku toe 'i ai ha ko e fakatokanga'i ko eni 'oku hangē ko e ngaahi vahefonua. 'Oku 'i ai ha kaunga 'o e pule fakavahe mo ha 'Eiki Kovana hangē ko Vava'u mo Ha'apai na'e toki fakahoko mai he ko e 'ulu'i pule'anga ia, kaikehe me'a mai moutolu kae toki hoko atu e fakahoha'a.

Fehu'ia tefito'i vāhenga kau pule fakavahe mo 'ofisakolo

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea e Komiti Kakato, tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato 'o e Fale Alea 'o Tonga, koe'uhī ko 'etau 'i he fakahoha'a ko eni pule fakavahe mo e 'ofisakolo ko e fie 'ilo eni ia 'e Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua...

<007>

Taimi: 1530-1535

Penisimani Fifita: ... ko e hā 'a e *basic* 'a e pule fakavahe mo e kau 'ofisakolo, pea ko e hā 'a e totongi fo'i 'ulu 'oku toe tākaki atu ko ē ki honau vāhengá ke kātaki mu'a e Minisitā fakamatala'i mai angé ke mahino mālō.

Toki fakakakato mai tali ki he tefito'i vāhenga kau pule fakavahe mo 'ofisakolo

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, mālō 'aupito 'oku ou fakamālō ki he, ki Tongatapu 9 he fehu'i ko 'eni 'oku 'omai, 'eke foki 'e Tongatapu 9 pē ko e hā 'a e *basic* ko ia 'a e kau pule fakavahe pea mo e kau 'ofisakolo. Sea, tuku ke u toki 'alu 'o tali tohi mai ke 'ave, ka 'oku tonu ke fokotu'u tohi mai foki 'e he Fakafofonga, ka u 'alu 'o tali'i lelei'i mai 'ene fehu'i. Pea ko ia Sea tukuange mu'a ke u toki tali mai 'apongipongi 'a e vāhenga ko ia

‘o e kau ‘ofisakoló ke hangē ko ē ‘oku ne fiema’u ko e hā ‘a e fo’i ‘ulu e tokolahi ‘onautolu ko ia ‘e vahe ai, ka u fakakakato ia ‘apongipongi Sea, mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā.

Penisimani Fifita: Sea kātaki ko e fehu’i ke ne tali mai he taimi ni, na’e ‘ikai ke u fehu’i atu au te u tohi atu, ko e fehu’i ke tali mai he ‘oku me’a mai e kau pule f akavahe mo e kau ‘ofisakolo mo e kakai ‘o e fonua. Mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu pē tapu mo e Feitu’una ‘a e me’a ‘a Tongatapu 9. Na’e Minisitā ‘i he *MIA*, hā e me’a ‘oku ne toe fehu’i ai na’e tonu ke ne manatu’i pē, kae toe fehu’i mai ia ki he ‘Eiki Minisitā ko ē, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia.

Penisimani Fifita: Ko e mo’oni pē ‘Eiki Sea na’a ku Minisitā ai ka ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘i he ‘aho ni na’a ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi feliliuaki, ko e me’a ‘eni ia ‘i he ta’u ‘e 5 kuo hili, ko ia na’a ‘oku toe ‘i ai ha toe ‘ū me’a kehekehe.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko ‘eni ‘oku, Fakafofonga ko ‘eni ‘oku me’a mai e ‘Eiki Minisitā kuo foaki ‘a e mafai ki he ‘Ofisi ‘o e Palēmia ‘e tali tohi mai, ‘a ia hoko atu ‘a e feme’a’aki.

Ke fakakaukau Pule’anga ha ki’i monū’ia le’ole’o ma’a e pule fakavahe taimi folau ai ‘ofisakolo

Mateni Tapueluelu: Mālō. Sea ke ki’i fakanounou atu ai pē mo fakakakato atu e me’a ko ‘eni na’e fehu’i ai e motu’a ni. Sea ko ‘eku fokotu’u pē ia ‘a’aku, ko hono ‘uhingá ko ē ‘oku fakahoko mai hangē ‘e ‘ikai ke vahe ua ‘a e kau pule fakavahe kapau te nau le’ole’o. Ko e anga pē fakakaukau tau pehē kuo ki’i poaki ha ‘ofisakolo ‘e 2, pea tokanga’i leva ‘e he pule fakavahe ‘a e ngaahi kolo ko ia, me’a ní ‘i he anga ‘o e lōsiká mo e fakakaukau lelei ‘e ‘ikai ke totongi ke ‘i ai ha ki’i *allowance* ka ‘oku ‘ikai ko e tefito’i vāhenga ‘e 2 ke ne fakaho’ata mai e hiki ‘o e lahi ‘o e ngāue. Hangē ko ‘ení Sea, ‘e, na’e toki mahino ka mautolu he taimi na’e fai ai e kole ‘a e kāinga ‘i Fangaloto he vāhenga ‘o e motu’a ni, fakakaukau mu’a na’a ‘oku lelei ke ‘i ai ha’anau ‘ofisakolo makehe, tā ko ē ko e ‘uhinga ko e ‘ofisakolo ko ē ‘i Kolofo’ou ko ia pē ‘oku ne tokanga’i ange ‘a Fangaloto, ko Fangaloto pē pea Popua, pea ‘oku ne toe tokanga’i ‘e ia mo e kongá ‘o Nualei ‘a e fo’i feitu’u kehekehe ‘e 3, mo Ngele’ia, Halaleva, ‘a ia ko e fu’u kongá ia ‘oku lahi, pea kapau ‘e ‘i ai ha kau ‘ofisakolo pehē ‘e 3 ‘e 2 te nau poaki, hili kātōa ‘i he pule fakavahe, ko e anga e fakakaukau e motu’a ni mo e fokotu’u atu pē ki he Pule’angá ke nau laumālie lelei kae fakakaukau fakataha pē ha ki’i taimi *leave* ‘o e ni’ihi ko ‘eni mo fakakaukau angé ko e taimi ko ē ‘oku le’ole’o pehē ai e kau pule fakavahe totonu pē ke fakaho’ata ha ki’i *allowance* ko e fokou’u atu ia Sea, he ‘ohake e lipooti ko ‘eni mālō ‘aupito e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Tongatapu 4. Me’a mai Tongatapu fika 5.

Fehu’ia ha monū’ia ma’u he ngaahi lakanga mei he 60 ‘i he Potungāue Ngoue he taimi nau penisoni

Losaline Ma’asi: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e

Komiti Kakato, 'atā mu'a koe'uhi ke 'oatu 'a e ki'i fehu'i ko 'eni. Kātaki pē mu'a kae me'a hifo ki he peesi 13 'o e faka-Tonga ko ia 'o e lipooti ko ia 'a e *Ombudsman*, fika 5, fekau'aki 'eni pea mo e ngaahi lakanga na'e lele mai 'i he onogofulu tupú 'o a'u mai ki he valungofulu tupú 'i he Potungāue Ngoue, pea na'e 'iloa pē ia ko e 'Ofisa Fakahinohino Ngoue, pē ko e *Agricultural Instructor*, ka na'e 'ikai ke *staff* koe'uhi ke ne ma'u kakato 'e ia 'a e monū'ia 'o e *staff*, pea na'e 'ikai ko ha leipa ia ka na'e 'i he vaha'a ko ia ko ē leipa mo e *staff*, 'a e monū'ia ko ē na'e ma'u ko ia ko ē 'e he kau 'ofisa ko 'eni, pea nau toki hikihiki hake ai ki ha tu'unga 'oku mā'olunga ange.

Ko 'eku 'eke pē 'aku ia Sea koe'uhi ko e taimi ko ē 'oku nau penisoni ai pea 'oku totonu pē ke ma'u e ki'i monū'ia, 'oku 'osi 'i ai e ni'ihi 'i he lakanga ko 'eni ai kuo 'osi ma'u 'enautolu e monū'ia ko ia, ko e tokolahi 'oku te'eki ai ke ma'u e monū'ia 'o fakatatau ...

<005>

Taimi: 1535-1540

Losaline Ma'asi: ... 'o tatau pē ia pea ki he paasi 12 ki he Potungāue Akó na'e 'i ai e *Untrained Teachers (UT)* pea na'e mei natula pehē. 'Ikai ko ha leipa pea 'ikai ko ha *staff* ka na'e tu'u lotoloto pea ko 'eku vakai pē 'aku he koe'uhí 'oku mahino mai 'i he ola 'o e fakatotolo ko ení 'oku kei fakatatali 'a e ngaahi lāunga kotoa ko ení ki he Potungāue Pa'angá pea mo hono fakapapau'i 'a hono ngaahi ta'u fakangāue 'o e komisoní 'e he komisoní ki he kau ngāue fakapule'angá. Tatau pē pea mo e ni'ihi ko eni ko ē he *UT* 'oku te'eki ke ma'u e ngaahi monū'ia ko iá ka ko 'eku vakai pē 'aku ia koe'uhí ko e talu eni e ngāue ko eni 2016/2017 'oku te'eki ai ke mahino ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 5. Tukuange ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Faka'osi'osi ngāue Pule'anga ke 'ai vahe kau ngāue mei he kuohili Potungāue Ako & Potungāue Ngoue

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea. Ko u fakamālō atu ki he fehu'i ko ení. 'A ia 'oku mo'oni 'aupito pē ia Sea. Ko e ngaahi lakanga motu'a eni he talu e kamata mai e ngāué ko e 'uhingá ko e fiema'u ko ē kau ngāue pea fakahū pē 'o ngāue pea hoko ai pē mo e liliu'i nautolu ke hoko ko e kau ngāue tu'uma'u. Ka ko e ngaahi ta'u ko ē kimu'a na'a nau ngāue aí lau'ahó na'e 'ikai ke lau ia hono fika'i ko ē 'enau penisoni. Ko u fiefia pē ke fakahoko atu 'Eiki Sea ko e foki foki ko ení ki he ngaahi ta'u kimui ko ení 'oku 'i ai e ki'i faingata'a fakalekooti. Kamata pē ia mei he Potungāue ko ē Ngoue pea mo e Potungāue Akó. 'Ikai ke nau lava 'enautolu 'o ma'u ko e hā e tefito'i vāhenga e kau ngāue ko ení he taimi ko iá pea 'oku fai pē fengāue'aki mo e Potungāue Pa'anga pea mo e *PSC* ka ko e fakafiefiá 'Eiki Sea kuo 'alu pē ke mei 'osi. Ko 'ene mau pē fo'i loti ko iá 'oku totongi. 'E tatau pē ki he kau faiakó pea mo e kau 'ofisa ko eni he ngoue. Ko e tu'u foki he taimi ní 'oku meimei 'osi pea ko u tui te u toe foki 'o fakapapau'i mai 'oku toe e toko fiha ka ko e faka'amu ia na'a lava ke kakato e ngāue ko ení he ta'u ni kuo lava 'o, 'oku 'i ai foki e ni'ihi ia kuo nau pekia. Kuo 'i ai e ni'ihi ia pea ko e mau pē ngāue ko ení 'oku hoko atu pē totongi ia ki he ngaahi 'ea mo e ngaahi, 'a ia ko e fakalao ki he kongá ko iá.

Kole tukuange ki he Pule'anga nau ngāue ke fakalahi kau 'ofisakolo e ngaahi kolo

Sea ko e ki'i konga faka'osi ko u ki'i fie lave pē ki ai fakama'ala'ala ki he konga ko eni pea mo e kau 'ofisakoló. Hangē ko e fakama'ala'ala kuo fai he 'Eiki Minisitā pea mo e fokotu'u pea mei he Tongatapu 4 'Eiki Sea. Ko e mātu'a pule fakavahe mo e 'ofisakoló ko e kakai fili foki eni 'Eiki Sea. Pea ko e ngaahi monū'ia ko ē na'a nau ma'ú na'e hangē pē ia ko e kau ngāue fakapule'angá. 'Oku 'i ai 'enau livi pea ko e taimi ko ē 'oku nau livi aí 'oku ma'u pē 'enau vahe pea na'e 'i ai pea mo e taimi ko iá 'oku fetongi pē ha taha ki he koló 'i he fengau'e'aki pea mo e Fakafofonga Pule'angá pē ko e kōvana mo e pule fakavahe 'o le'ole'o ko e 'uhingá ke hoko atu e fatongiá. Ka ko eni 'oku mahino mai pea mei he 'Eiki Minisitā ko ē *MIA* tu'unga ko ē na'e 'i ai 'a e tu'unga pea ko u tui 'e fai e ngāue ki ai 'a e Pule'anga 'Eiki Sea ke fakalelei'i ka na'e tonu foki ke nau fai hono fakalelei'i 'a e kau tama ko ení. Ko e talu eni 'enau tangutu mai ai he ta'u 'e 5 ko ení ke nau fakalelei'i e ngāue ko ení ka neongo ia tuku mai ke fai ha sio ki ai e Pule'angá ki he ngaahi monū'ia 'oku tonu ke ma'u he matu'a ko ení. He 'oku mahino 'aupito pē ia 'Eiki Sea tautefito ki Kolonga. Ko e 'ofisakolo ko ē 'e taha ko ē 'i kolo ni tau pehē pē vahenga fika 1, 2 'ofisakolo pē 'e toko 1. Ko e tokolahi ko ē 'a e vahenga fika 1 ia 'oku meimei toko 8000 ia. Te u fakatātā ko 'Eua ko e 'ofisakolo ia 'e 15 he ko e 'uhingá 'oku takitaha e kolo kotoa pē he 'ofisakolo mo e pule fakavahe 'e 2. Ko e tokolahi ia toko 5000 pē ia pea ko u tui 'oku kau mo e ngaahi me'a ko iá ke fakalelei'i ke lava 'o fakatokolahi e kau 'ofisakolo 'i he ngaahi vahenga ko ē 'oku fu'u lalahi pea pehē mo hano fakatokolahi e kau pule fakavahe ko e 'uhingá ke nau lava 'o vahevahe lelei 'a e ngaahi ngafa fatongia pea ke tokoni foki ki he ngaahi ngāue fakakosilio ki he langa hake e ngāue 'i he ngaahi *community* pea ko u fokotu'u atu ai pē ke tau tali e lipooti ko ení.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko u lave'i kuo ma'anua lelei Tongatapu Fika 1 kae 'uma'ā 'a Tongatapu Fika 5 e me'a na'a mo fifili ki ai 'i he lipooti ko ení pea ko ē 'e fai pē ngāue 'a e Pule'angá ...

<002>

Taimi: 1540-1545

Sea Komiti Kakato: ...mo hono, me'a mai Vava'u 14.

Tokanga ki he kau ta'u 70 ni'ihī 'ikai monū'ia he tokoni kau toulekeleka koe'uhī ko e ngaahi monū kehe

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Sea ko e ki'i me'a pē 'oku fie fakahoha'a ki ai e motu'a ni Sea, 'ikai ko ha me'a fo'ou 'eni, ko e me'a 'eni na'e toutou 'ohake pē he Fale Alea ni pea na'e 'i ai mo e ngaahi tohi tangi na'e 'omai, pea ko u vakai hifo pea na'e 'i ai pē pea mo e lāunga e fa'ahinga ki he *issue* ko 'eni Sea. Pea kapau te mou vakai hifo ki he peesi 43, 'oku makatu'unga 'eni Sea fekau'aki pea mo e monū'ia ko ē 'oku ma'u 'e he tangata'i fonua Tonga, pea mo e fefine'i fonua Tonga kuo nau a'usia e ta'u 70, 'ohake pē 'eni 'i he ngaahi 'a'ahi Fale Alea Sea, pea 'oku tuhu'i mai pē ia 'i he tu'utu'uni ngāue ki he *social welfare scheme*, tu'utu'uni fika 6, 'e 'ikai ke kau ha tokotaha 'oku ta'u 70 pē lahi ange ka 'oku lolotonga ma'u ngāue pea 'i ai hono vahenga tu'uma'u 'i he tokoni fakapa'anga 'o e monū'ia fakahounga ma'a e kau toulekeleka.

Pea na'e 'i ai 'a e tohi tangi ko kinautolu 'oku nau *retire* pea mei he Pule'angá tautautefito 'eni ki he lakanga 'ofisakolo pea mo e Pule Fakavahe. Na'e 'i ai e tokotaha ia na'e a'u ta'u 70 pea fili ko e pule fakavahe, pea 'o a'u 'o ta'u 80 'oku 'ikai ke ne ma'u 'e ia e monū'ia 'a e ki'i tokoni ko 'eni ki he a'usia e toulekeleka. Pea hangē 'oku tautea'i kinautolu 'oku nau fai 'osi kiavelenga kakato honau fatongia ki he Pule'angá, 'i ai e fa'ahinga kau ngāue fakapule'anga Sea, 'oku toe kole ngaahi potungāue ia ko e 'uhinga ko e ngaahi taukei 'oku nau ma'u ke nau hoko atu ha fo'i ta'u 'e 2 pē ta'u 'e 3.

Ko 'enau hoko atu ko ia Sea 'oku 'ikai ke nau ma'u 'e kinautolu e monū'ia ko ē kuo nau ma'u he'enau a'u ko ē ki he ta'u 70. Pea na'e 'ohake lahi e ngaahi me'a ko 'eni Sea he kau Pule Fakavahe mo e kau 'ofisakolo kuo nau fakahoko fatongia ka 'oku 'ikai ke nau toe 'i ai, pea ko 'eku tokangá pē 'aku Sea ki he kongā ko ia e lipooti, 'i he peesi 52, pea ko e taha he aofangatuku 'a e 'Omipaimeni fika 1 ke toe fakakaukau'i, *reconsider* 'e he potungāue hono fakalelei'i 'a e tu'utu'uni ngāue ke a'usia 'a e taumu'a na'e fokotu'u ai 'a e tokoni ko 'eni ko e fakahounga ko e a'usia 'e he tangata'i fonua mo e fefine'i fonua 'a e mo'ui fuoloa ko e ta'u 'e 70 pē lahi ange, pea 'ikai ke fakatefito 'i he ma'u ngāue pē 'ikai ma'u ngāue.

Sea ko e fokoutua hake motu'a ni Sea pea mo e kole pē ki he 'Eiki Minisitā kae 'uma'ā e Pule'angá 'oku ou tui ko e *issue* mahu'inga eni kia kinautolu 'oku nau a'usia e ta'u 70 ka 'oku kei falala ange Pule'angá ke nau fakahoko fatongia. Ko e ki'i me'a'ofa ko 'eni toulekeleka Sea 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a'ofa lahi, pea ko kinautolu ko 'eni kuo nau a'usia e ta'u 70 pē lahi hake, tokosi'i pē ia Sea he fonua ni. 'Oku ou tui he 'ikai ke 'i ai ha'ane fu'u uesia lahi 'a e tu'unga fakapa'anga e fonua pea mo e patiseti 'a e potungāue kapau 'e fakakaukau'i. Mahino pē Sea 'oku tui au ia 'oku nau, ko e tu'utu'uni ngāue ko 'eni 'oku nau fai pau ki ai, ka 'oku ou tui 'e lava pē 'e he 'Eiki Minisitā pea mo e Pule'angá 'o toe siofi ke 'oange mu'a e monū'ia kuo nau tokangaekina honau sino ke mo'ui lelei 'o a'usia e ta'u 70 pea ko e ki'i pa'anga 'e 65 pē 70 fakahounga ko 'eni Sea 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a lahi ka 'oku hangē 'oku fakaholomui kiate kinautolu, pea ko e *issue* ko 'eni Sea na'e toutou 'ohake, ka 'oku ou fakatokanga'i hifo 'i he lipooti ko 'eni 'oku toe 'ohake na'e fai e lāunga ki he 'Omipatimeni pea 'oku ou tokanga ki he *recommendation* pē ko e aofangatuku 'oku 'omai pea mei he 'Omipatimeni ki he Pule'angá ke nau fakamolemole pē mu'a ka nau fai ha siofi mo ha tokoni kiate kinautolu ko 'eni 'oku si'i hahanu mai. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Fakafofonga Vava'u 14, me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Osi fakakakato Pule'anga ngāue ki ha monū kakai ta'u 70 kae toe ma'u monū'ia kehe

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea.

<005>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...Tapu mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa. Sea fakamālō ki he Fakafofonga hono 'ohake 'isiū ko eni Sea. Ko e taha eni he 'isiū pea ko hono fika 2 Sea ko hotau si'i kāinga Tonga ko ē na'a nau lele ki muli 'o ma'u 'enau pepa ai pea nau ki'i nofo nautolu ai 'o ki'i ma'u 'enau penisoni mei ai pea nau foki mai ki Tonga ni. 'A ia na'e 'i ai pē mo e lāunga e kalasi ko ia he ko e 'uhinga ko e *policy* ia he taimi ko ia he'ikai ke ngofua pea ke 'atā ke nau ma'u ha monū'ia 'e 2 he'enau ngaahi penisoni Nu'usila pē ko

‘Aositelēlia pea nau toe ō mai ki Tonga ni ‘o nofo ai he’ikai ke ma’u. Na’e ‘osi fakalelei’i ‘a e ‘ū founga ngāue ko eni ‘Eiki Sea pea kuo ‘osi tali ia he Pule’anga pea kuo ‘osi kamata ngāue’aki ia he ‘aho 1 ko eni ‘o Siulai ko ē ta’u ni. ‘A ia ‘oku fa’ahinga ko ē ‘oku nau ō ki muli ‘o penisoni ai pea nau ō mai ‘o nofo heni. Ko e fo’i me’a pē ‘oku fiema’u ke nau nofo ‘i Tonga ni ‘o lōloa hake he māhina ‘e 3. Ko ‘ene ‘osi pē māhina ‘e 3 ‘atā leva ia ke nau kole nautolu ia ke nau kau he monū’ia ko eni. Pea ko e konga ko eni ki he ‘isiū ko eni Sea ‘oku mo’oni ‘aupito. Ko e *criteria* ko ē na’e ngāue’aki kimu’a kapau na’e ‘i ai ha taha ia ‘oku lolotonga ma’u vāhenga pē ia ‘oku lolotonga ngāue pea ‘e fai’aki pē ia, tuku ā e ki’i sēniti ko ē ma’a e fa’ahinga pē na’e ‘ikai ke ngāue ka ko e makatu’unga foki e *policy* ia ko eni ‘Eiki Sea ko ha taha Tonga pē ko e fefine’i Tonga kuo a’u hono ta’u motu’a ‘o ta’u 70. ‘A ia ko e ta’u ia ko e fo’i me’a mahu’inga ia. Pea ‘oku ou fiefia pē ke fakahoko atu ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi fakakakato he Pule’anga ia e ngāue ko eni kamata ia mei Siulai e ta’u ni mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā ‘oku ou lave’i ‘e au ‘oku mahino ‘aupito ‘a e me’a na’e ...

Fokotu’u taau pea tonu ke tali Fale Alea ke faka’inasi kakai kotoa ta’u 70 he tokoni kau toulekeleka

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Sea ‘oku ou fakamālō pē ki he Fakafofonga kae ‘uma’ā e Minisitā he koe’uhí na’e pehē e anga e fakakaukau ki he *National Retirement Fund* koe’uhí ko e tokotaha kotoa pē ‘oku ne a’usia ‘a e ta’u 65. Pea ko eni foki ‘oku a’u ki he 70. Pea ‘oku ‘ikai ko ha fo’ui ia ‘a e kakai ko ia koe’uhí he ‘oku kei, mahino pē ‘oku ‘i ai e fa’ahinga ‘oku kei fiema’u he potungāue ke nau, ka ko ‘enau totonu ke nau a’u ki he ta’u ko ia pea totonu ke nau ma’u ‘a e monū’ia. Ko e ta’utu kotoa ko ē ko ē ‘a e Fale ko eni ‘e ‘i ai e ‘aho te nau sio mai ko e hā koā ‘etau me’a na’e fai. Ko ‘enau a’u ki he ta’u 70 te nau fiema’u pē me’a tatau. ‘Ai ‘e koe hotau taimi tau tali ‘etautolu ta’u 70 me’a lelei ia ki he toki ‘alu hake to’utangata ka ko u tui ko e me’a eni ‘oku totonu mo taau ke fai ke mou ... ko e mo’ui ko ē hotau kakai pea ko e silini ia ko eni ‘e fakatupulaki ia he takai. Ko e fakalelei ia ki he tu’unga faka’ekonōmika. Ka ‘oku ou tui ko e me’a lelei eni ‘oku fokotu’u hake pea ‘oku tali he Minisitā Pa’anga, Fakamālō ki he Minisitā Pa’anga koe’uhí pea ko ia Hou’eiki ‘o e Fale mou tali ‘emoutolu e me’a ko eni he ko e me’a ‘oku sai he ko e ‘osi ko eni ‘e toe iku pē kia kimoutolu. Ko e taimi ko ē te ke ta’u 70 ai pea toki sio ko e me’a lelei tama na’a ku fai ko ia Sea ko u tui ‘oku paasi pē fokotu’u atu ke tau tali ā tautolu e lipooti mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘i ai ‘a e pou pou.

Losaline Ma’asi: Kole fakamolemole pē Sea me’a faka’osi pē eni, ko u hūfanga pē he fakatapu kuo aofaki. ‘Oku ou kole pē ‘a’aku ia koe’uhí ko e peesi 13. Koe’uhí ‘oku ‘i ai e ‘uluaki palakalafi pē ‘oku pehē “ ko e kau ngāue lau ‘aho pē eni ‘a e Potungāue Ngoue, Toutai mo e Vao’akau.” Ka koe’uhí ‘oku ou fie fakatonutonu pē au ‘oku ‘ikai ko ha lau ‘aho ia, pea ‘oku ‘ikai ko ha *staff* ia. Koe’uhí pē ‘oku lave’i pē he finemotu’a ni taimi ko ia na’a ku fakakaungatāmaki ai pea ‘oku ‘asi pē ia faka-pālangi ko e *daily paid* ‘i he peesi 11. Ko e fika 5, *these were daily paid employees for the ministry*. He koe’uhí ko e ia ko ia ko e *non-established path* ia ka na’e ‘ikai ko ha *daily pay*. Ko u ‘ai pē au ia na’a sai ange ke to’o e fo’i setesi ia ko ia ‘o pehē ko e *daily paid* fakamolemole ka koe’uhí ko e anga pē ia e lave’i e finemotu’a ni ki he *post* ko eni na’e ‘ikai ko ha *staff* pē na’e ‘ikai ko ha *daily paid*....

<007>

Taimi: 1550-1555

Losaline Ma’asi: ...Ka na’e ‘i loto pē na’e ui pē ko e *non-established staff*, ka na’a ne ma’u pē ‘e ia e ngaahi monū’ia hangē ko e *annual leave* na’e ma’u pē he tokotaha ko eni. ‘Oku kehe ia pea mo e tokotaha ko ē ko ē lau ‘aho ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha’ane *entitlement* ‘a’ana ki ha livi mo e ‘ū *benefit* pehē mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘Oku ou tui pē ‘oku fakatokanga’i ‘e he Pule’anga e fokotu’u ‘oku fai he Feitu’una.

’Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale ni. Faka’apa’apa ‘aupito pē au ki he fokotu’u, ‘oku ‘i ai pē fokoi e tu’utu’uni hotau Fale ni, ka na’a mau fai ‘emautolu hangē ko e me’a ko ē ta’u 70 hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga ka ko hotau Fale ni ko e Fale fa’u lao eni pea ko e me’a kotoa ‘oku tali ko e *Resolution* ko e me’a ia te mau fai. ‘Osi eni e taimi ‘ai e me’a ko ia fokotu’u ia kuo ‘osi ia, ta ko ē ‘oku ‘ilo’i pē ‘a e me’a ko eni he Fakafofonga, pea ‘ikai ke fai mo ‘ai mai he taimi ko ia ‘oku ngata ki ai ‘a e fokotu’u. Ka ko e me’a ko eni na’a ku ki’i fokotu’u hake ‘i he me’a ko ia ‘i he Pule’anga ko ē, ka ko ‘eku ‘uhinga ko ē ko ‘eku ‘ilo’i he na’e mate e pule fakavahe ia ‘amautolu pea ‘ai leva e motu’a ‘ofisakolo ‘e taha ‘o le’ole’o ai pea toki mahino kiate au ‘oku ‘ikai ke vahe e fo’i me’a ko ia, pea na’a mau ‘osi ‘ilo’i pē pea na’e ‘ikai ke fai ha ngāue ia ki ai. Ka ko e ‘uhinga ki ai ‘oku ‘i ai hotau fatongia pea tau fai e me’a ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia kiate au kuo maama lelei ‘etau feme’a’aki mo e ‘uhinga e lipooti ‘a e ‘ofisi ko eni ‘oua te tau to’o e lipooti te tau toe taki ‘etautolu ki ha fa’ahinga potungāue kehe tuku pē ai, ka ‘i ai ha loto ‘oku ne tali ‘alu ia mo ia ki he Fakamaau’anga ke fai hano kumi ha ki’i nifo ai fai hano fakatonutonu ka kuo a’u mai e lipooti ia ko eni ki he malumalu ia e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, pea ko u lave’i kuo maama lelei homou feme’a’aki. Kalake tau pālōti ā.

Pālōti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni 2019/2020

Ko ia ‘oku laumālie lelei ke tali e Lipooti Fakata’u ‘a e 6.3 ‘Omipatimeni 2019/2020 hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Sea ‘oku loto ki ai e toko 17.

Sea Komiti Kakato: Mālō, tali e lipooti ko eni, ko u fakamālō atu Hou’eiki ho’omou feme’a’aki lelei lava ‘o fakatokanga’i ai ‘a e lipooti ‘a e Potungāue ko eni tautautefito ki he ‘ū me’a ‘oku fokotu’utu’u lelei mo e ‘ū me’a ia tau laka tautolu kimu’a tatau pea mo e taimi fakamālō atu tau liliu ai ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea pea me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

’Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole ki he Sea e Komiti Kakato ke ne lipooti mai ki he Fale.

Lipooti e ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kuo lava kakato e fatongia laumālie ki ai e Feitu’una tukuhifo ki he Komiti Kakato pea kuo tali lelei ‘e he Komiti Kakato ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘o e ‘Omipatimeni 2019/2020 kuo tali ‘e he Fakataha ‘Eiki ‘o e Komiti Kakato ko u fokotu’u atu ki he Feitu’una mālō.

Pālōti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u ‘Omipatimeni 2019/2020

‘Eiki Sea: Mālō kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lipooti Fakamatala Fakata’u 2019/2020 ‘Omipatimeni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Lalahi, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Saia Ma’u Piukala...

<007>

Taimi: 1555-1600

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu. Loto kotoa ‘a e Hou’eiki ko eni ko e toko 18.

Toloi fanongonongo Fale Alea

‘Eiki Sea: Fakamālō atu Hou’eiki pea ko e ngaahi feme’a’aki ko eni ki he lipooti te u ‘ave pē tatau e *Hansard* ki he ‘Omipatimeni ke ne fakakau 'ene fakakaukau’i e ngaahi lipooti fakahoko mai ki he Fale ni. Hou’eiki ko e ngata ia ‘etau ‘asenita ki he ‘aho ni hangē pē ko e ngaahi pepa ko ē na’e ‘osi tufa atu ko e Lipooti Fakata’u ‘a e Ngoue kātaki Potungāue Toutai ko e Lipooti Fika 4 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea pehē foki ki he ngaahi ngāue na’e tukuhifo ki he ‘ū komiti ‘a ia ko e Lao Fakaangaanga Fika 39/2020 Lao Fakaangaanga ki he Fakatonutonu Fakavaha’apule’anga ne tukuhifo ki he Komiti Lao. Lao Fakaangaanga Fika 40/2020 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ma’u Mafai Vāhenga ne tukuhifo ki he Komiti Pa’anga ko e Lao Fakaangaanga Fika 41/2020 Lao Fakaangaanga ki he Hia ‘o e Fakamamahi’i ‘aki ‘a e Fetu’utaki Faka’ilekitulōnika na’e tukuhifo mo ia ki he Komiti Laó. Hou’eiki ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai mo e lao ‘e taha pē ua mei he Pule’angá te u toloi fanongonongo e Fale ko 'ene maau pē e ngaahi ngāue ko eni te u toki ui e Falé ke hoko atu ‘etau ngāue ka ‘i he taimi lolotongá ‘oku ‘i ai e faka’amu ko e ngaahi ngāue na’e tukuhifo ki he komiti ke ngāue e komiti ki ai. Pea ko e faingamālie eni Hou’eiki ke mou toe lau e ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni kimu’a pea tau toki tu’utu’uni aofangatuku na’e ‘osi lau ‘uluaki e ‘ū Lao Fakaangaanga. Ko ia ko u toloi fanongonongo e Falé mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e fakahoko ai pē ia ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>